

Ж. Қ. ТҮЙМЕБАЕВ

ҚАЗАҚ ТІЛІ

ГРАММАТИКАЛЫҚ
АНЫҚТАҒЫШ

КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК

**ГРАММАТИЧЕСКИЙ
СПРАВОЧНИК**

Ж.Қ.Түймебаев

ҚАЗАҚ ТІЛІ

**Грамматикалық
анықтағыш**



КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК

**Грамматический
справочник**

АЛМАТЫ
«ҒЫЛЫМ» ғылыми баспа орталығы
2004

Түймебаев Ж. Қ.

Т 87 Қазақ тілі: Грамматикалық анықтағыш. –Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2004. –108 б.

Грамматикалық көрсеткіштер жүйелі түрде кестеге түсіріліп, тілдік анықтамалар мен қағидалар тез де жеңіл түсіну мақсатымен берілген. Буын үндестігі заңдылықтары бойынша қосымшалардың жалғану тәртібі түсінікті және жүйелі түрде көрсетілген.

Анықтағыш қазақ тілін үйренуші жалпы жұртшылыққа, мектеп оқушыларына, студенттерге және қазақ тілі мамандарына арналады.

Түймебаев Ж. К.

Т 87 Казахский язык: Грамматический справочник. –Алматы: НИЦ «Ғылым», 2004. –108 с.

ISBN 9965–07–344–9

Систематически изложены и наглядно в виде таблиц рассматриваются важные вопросы казахской грамматики в целях быстрого и легкого усвоения языковых положений и правил.

Справочник предназначен для широкого круга читателей, изучающих казахский язык, учеников школ, студентов и специалистов по казахскому языку.

Т 4602030000
407 (05) – 04

ББК 81.2 каз я 2

ISBN 9965–07–344–9

Түймебаев Ж. Қ., 2004

КІРІСПЕ ВВЕДЕНИЕ

Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының тұрғылықты халқы – қазақ халқының және оның шекарасынан тыс өмір сүріп жатқан қазақтардың (Ресей, Өзбекстан, Қытай, Моңғолия т. б.) ұлттық тілі.

Қазақ тілі Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі болып есептеледі.

Қазақ тілі түркі тілдерінің (солтүстік-шығыс ареал) қыпшақ тобына кіреді (татар, башқұрт, қарашай-балқар, құмық, қарайым, Қырым татарлары, қарақалпақ, ноғай) де, әсіресе ноғай, қарақалпақ тілдеріне жақын болып табылады.

Қыпшақ ареалы Шығыс Еуропаның Солтүстік Қырымын, Волганың төменгі жағалауы мен Солтүстік Кавказды және Қазақстанды, Хорезмнің бір бөлігін, Қарақалпақстанды, Өзбекстанның бір бөлігін қамтиды.

Казахский язык – национальный язык казахского народа, коренного населения Республики Казахстан, а также проживающего за ее пределами (Россия, Узбекистан, Китай, Монголия и т.д.).

Казахский язык является государственным языком Республики Казахстан.

Казахский язык входит в кыпчакскую группу (северо-восточный ареал) тюркских языков (татарский, башкирский, карачаево-балкарский, кумыкский, караимский, крымско-татарский, каракалпакский, ногайский) и наиболее близок к ногайскому и каракалпакскому языкам.

Кыпчакский ареал охватывает собственно Казахстан, часть Восточной Европы – Северный Крым, низовья Волги, Северный Кавказ, часть Хорезма, Каракалпакию и часть Узбекистана.

Қазақ жазуы бірнеше рет өзгеріске ұшырады. 1929 жылға дейін араб графикасы, ал 1929 жылдан 1940 жылға дейін латын графикасы қолданылды. 1940 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін орыс графикасы қолданылуда.

Қазіргі қазақ әліпбиі 42 әріптен тұрады: 15 әріп дауыстыларды таңбалайды (а, ә, о, ө, ы, і, у, ұ, ү, э, и, ю, я, е, ё); 25 әріп дауыссыздарды таңбалайды (б, в, г, ғ, д, ж, з, й, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ, һ); 2 әріп жуандық (ъ) және жіңішкелік (ь) белгілерін береді.

Қазақ тіліне ғана тән дыбыстар: ә, ө, ұ, ү, і, к, ғ, ң, һ.

Қазақ тілінде екпін көбіне сөздің соңғы буынына түседі.

Қазақ тілінде дауыссыз дыбыстар жуан дауысты бар буында жуан (қал/ь); жіңішке дауысты бар буында жіңішке айтылады (кел/ь).

Қазақ тілінде заттың меншіктілігін білдіргенде тек есімдіктер ғана емес, сонымен бірге арнайы тәуелдік жалғаулары да қолданылады.

Менің бала-м (Мой сын)
Сенің дәптер-ің (Твоя тетрадь)
Оның дәптер-і (Его тетрадь)

Казахская письменность претерпела ряд изменений. Так, до 1929 года в ее основе лежала арабская графика, с 1929 по 1940 год – латинская графика, а с 1940 года по настоящее время – русская графика (кириллица).

Современный казахский алфавит состоит из 42 букв: 15 букв для передачи гласных (а, ә, о, ө, ы, і, у, ұ, ү, э, и, ю, я, е, ё), 25 букв для передачи согласных (б, в, г, ғ, д, ж, з, й, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ, һ), 2 знака – ь (твердый знак) и ь (мягкий знак).

Присущими только казахскому языку являются звуки ә, ө, ұ, ү, ғ, і, к, ғ, ң, һ.

В казахском языке ударение большей частью падает на последний слог слова.

В казахском языке согласные звуки в слогах с твердыми гласными произносятся твердо (қал/ь), а с мягкими гласными – мягко (кел/ь).

В казахском языке при обозначении принадлежности предмета употребляются не только притяжательные местоимения, но и особые притяжательные окончания.

Қазақ тілінде предлогтар жоқ. Орыс тіліндегі предлогтардың мағынасы қазақ тілінде көбінесе септеулік шылаулар арқылы, сонымен бірге септік жалғаулар арқылы да беріледі.

балалар үшін — для детей
Мұратқа алдым — купил для Мурата

Қазақ тілінде егер зат есімнің алдында сан есім тұрса, зат есім көптік жалғауын қабылдамайды.

бес студент — пять студентов
(бес студенттер емес)
он оқушы — десять учеников
(он оқушылар емес)

Қазақ тілінде сан есімдер мен сын есімдер зат есімнің алдында анықтауыш қызметінде келгенде сан жағынан өзгермейді және септелмейді.

жақсы кітап — хорошая книга
жақсы кітаптар — хорошие книги
жақсы кітапты — хорошую книгу

үш оқушы — три ученика
үш оқушыға — трем ученикам
екінші бөлме — вторая комната
екінші бөлмені — вторую комнату

В казахском языке нет предлогов. Значение русских предлогов большей частью передается посредством послелогов, а также в форме косвенных падежей.

Если перед существительным стоит числительное, то окончание множественного числа в существительном не употребляется.

В казахском языке числительные и прилагательные в функции определения перед существительным не изменяются ни в числе, ни в падеже.

Қазақ тілінде орыс тіліндегідей род категориясы жоқ. Сондықтан сын есім, реттік сан есім, есімдіктер сөйлем мағынасына қарай орыс тіліне мужской, женский, средний род бойынша аударыла береді.

В казахском языке категория рода отсутствует, поэтому одно и то же прилагательное, местоимение или порядковое числительное в зависимости от смысла предложения может переводиться на русский язык в мужском, женском или среднем роде.

үлкен үй — большой дом
үлкен бөлме — большая комната
үлкен терезе — большое окно

біздің үй — наш дом
біздің мектеп — наша школа
біздің көл — наше озеро

екінші көше — вторая улица
екінші орын — второе место
екінші сынып — второй класс

Қазақ тілінде есім сөз таптары орыс тіліне қарағанда жақ бойынша түрленеді. Есім сөз таптарының жекеше және көпше түрде жіктелуі:

В казахском языке именные части речи (в отличие от русского языка) изменяются по лицам. Спряжение именных частей речи в единственном и во множественном числе:

Жекеше (Ед. ч.)

- 1. Мен оқушымын (Я ученик)*
- 2. Сен оқушысың (Ты ученик)*
Сіз оқушысыз (Вы ученик)
- 3. Ол оқушы (Он ученик)*

Көпше (Мн. ч.)

- 1. Біз оқушымыз (Мы ученики)*
- 2. Сендер оқушысыңдар (Вы ученики)*
Сіздер оқушысыздар (Вы ученики)
- 3. Олар оқушы (лар) (Они ученики)*

Жіктеу есімдіктерінің жіктеліп тұрған сөз таптарының алдында тұруы міндетті емес, өйткені жіктік жалғаулары олардың қай жақта тұрғандығын көрсетіп тұрады.

Қазақ тілінде **кім?** сұрағы орыс тіліне қарағанда тек адамзатқа қойылады, қалған зат есімдерге, оның ішінде жандыларына да тек **не?** деген сұрақ қойылады.

*Кім? – Әке (Отец)
Не? – Ат (Лошадь)*

Сын есім заттанған жағдайда жақ бойынша түрленеді, тәуелдік жалғауын қабылдайды және септеледі.

1. жақсы (хороший)
2. жақсының (хорошего)
3. жақсыға (хорошему)
4. жақсыны (хорошего)
5. жақсыда (у хорошего)
6. жақсыдан (хорошего)
7. жақсымен (с хорошим)

Қазақ тілінде есімше зат есімнің алдында анықтауыш қызметінде келгенде орыс тіліндегідей септік бойынша, сандық жағынан түрленбейді.

Употребление личных местоимений (**мен, сен, біз, ол**) перед спрягаемыми частями речи не обязательно, поскольку в личных аффиксах содержится указание на соответствующее лицо.

В казахском языке в отличие от русского вопрос **кім? (кто?)** ставится лишь к существительным, обозначающим человека, а ко всем остальным существительным, в том числе и к одушевленным, ставится вопрос **не? (что?)**.

Имя прилагательное, субстантивирываясь, спрягается по лицам, принимает аффиксы принадлежности и склоняется.

1. Мен жақсымын (Я хороший)
2. Сен жақсысың (Ты хороший)
3. Ол жақсы (Он хороший)

1. Менің көріктім (Моя красавица)
2. Сенің көріктің (Твоя красавица)
3. Оның көріктісі (Его красавица)

В казахском языке причастие перед определяемым существительным не изменяется ни по падежам, ни по числам в отличие от русского языка, где причастие согласуется с определяемым словом в роде, числе и падеже.

келген кісі — приехавший человек
келген кісілер — приехавшие люди
келген кісіні — приехавшего человека

Қазақ тілінде сан есімдер (есептік, реттік) зат есімнің алдында анықтауыш қызметінде қолданылғанда сан жағынан түрленбейді және септелмейді.

В казахском языке имена числительные (количественные, порядковые), употребляясь в предложении перед существительным в функции определения, не изменяются в числе и падеже.

бір үй — один дом
бірінші үй — первый дом
бір үйде — в одном доме
бірінші балаға — первому мальчику

Дауысты дыбыстар (Гласные звуки): **а, ә, о, ө, е, ұ, ү, ы, і, и, (у)**

Сөйлегенде ауаның дауыс шымылдығынан кедергісіз, еркін шығуынан пайда болған дыбыстарды **дауысты дыбыстар** дейміз.

При образовании **гласных звуков** воздух проходит свободно, не встречая преграды в виде органов речевого аппарата.

Қазақ тіліне тән дауыстылар

(Специфические гласные казахского языка): **ә, ө, ұ, ү, і.**

I.	Тілдің қатысына қарай (по положению языка)	Жуан (твердые)	а, о, ұ, ы, у
		Жіңішке (мягкие)	ә, ө, ү, і, е, и
II.	Еріннің қатысына қарай (по участию губ)	Еріндік (губные)	о, ө, ұ, ү, у
		Езулік (негубные)	а, ә, ы, і, е, и
III.	Жақтың қатысына қарай (по степени раскрытия рта)	Ашық (широкие)	а, ә, о, ө, е
		Қысаң (узкие)	ұ, ү, ы, і, и, у

Дауыссыз дыбыстар (Согласные звуки): **б, в, г, ғ, д, ж, з, й, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ, һ, (у)**

Сөйлегенде ауа кедергіленіп шығатын дыбыстарды **дауыссыз дыбыстар** дейміз.

Согласные образуются при преодолении различного рода преград в разных участках речевого аппарата.

Қазақ тіліне тән дауыссыздар

(Специфические для казахского языка согласные): **к, ғ, ң, һ.**

I. Дауыстың (салдырдың) қатысына қарай

(По участию шума и голоса)

1. Қаған (глухие)	п, ф, к, қ, т, с, ш, щ, х, ц, ч	
2. Уяң (звонкие)	б, в, г, ғ, д, ж, з	
3. Үнді (сонорные)	1. Мұрын жолды (носовые)	м, н, ң
	2. Ауыз жолды (плавные)	л, р, й, у

II. Жасалу орнына карай

(По месту образования)

1. Еріндік (губные)	1. Еріндік (губные)	п, б, м, у
	2. Ерін мен тіс (губно-зубные)	ф, в
2. Тіл (язык)	1. Тіл алды (переднеязычные)	т, д, с, з, ш, щ, ж, ц, ч, н, р, л
	2. Тіл ортасы (среднеязычные)	й, к, г
	3. Тіл арты (заднеязычные)	к, г, н, х
3. Көмейлік (гортанные)	һ	

III. Айтылу жолына карай

(По способу образования)

1. Шұғыл (смычные)	п, б, т, д, к, г, қ, ц, ч, м, н, ң
2. Ызың (шелевые)	ф, в, з, с, ж, ш, щ, х, г, һ, л, й,
3. Діріл (вibrant)	р

Буын үндестігі (Сингармонизм или гармония гласных)

Қазақ тіліндегі тума сөздердің бірыңғай жуан не жіңішке буынды болып келуі *буын үндестігі* деп аталады. Буын үндестігі заңдылығы кірме сөздерде сақтала бермейді (*кі-тап, му-ға-лім*).

Сингармонизм (гармония гласных) – это фонетический закон, регулирующий качество гласных в слове: в слове гласные звуки должны быть единообразны, созвучны (гармоничны) или по положению языка, или по участию губ.

1.1. Егер сөздің алдыңғы буыны жуан болса, келесі буын да жуан болады.

$$\sqrt{\text{жуан} + \text{жуан}}$$

қа+ғаз
ба+ла

1.2. Егер сөздің соңғы буыны жуан болса, қосымша да жуан болады.

$$\sqrt{\text{жуан} + \text{жуан}}$$

қағаз+ды
бала+лар

2.1. Егер сөздің алдыңғы буыны жіңішке болса, келесі буын да жіңішке болады.

$$\sqrt{\text{жіңішке} + \text{жіңішке}}$$

те+ре+зе
ең+бек

2.2. Егер сөздің соңғы буыны жіңішке болса, қосымша да жіңішке болады.

$$\sqrt{\text{жіңішке} + \text{жіңішке}}$$

терезе+ге
еңбек+тің

Ескерту:

1) Түбірдің соңғы буынының жуан, жіңішкелігіне карамай, өз қалпын сақтап тіркесетін қосымшалар:

$\sqrt{\text{жуан}}$
 $\sqrt{\text{жінішке}}$ +
 $\left\{ \begin{array}{l} \text{-гер, -кер (сауда-гер, айла-кер, іс-кер)} \\ \text{-дар (жара-дар, білім-дар)} \\ \text{-паз (ас-паз, өнер-паз)} \\ \text{-пен, -бен, -мен (қол-мен, жер-мен)} \\ \text{-хана (см-хана, ауру-хана)} \\ \text{-қор (жала-қор, жем-қор)} \\ \text{-нікі, -дікі, -тікі (әксем-дікі, бала-нікі)} \end{array} \right.$

2) Х дыбысына біткен сөздерге жалғанатын қосымша әр уақытта жуан болады.

$\sqrt{\dots\text{х}+\text{жуан}}$
 цех+та
 цех+қа

3) Соңы ог, уг, рк, рг, нк, нг, кс, кт, ск, лк, нкт, кль, брь, бль сияқты дыбыстар тіркесіне біткен сөздерге жалғанатын қосымша әр уақытта жінішке болады.

$\sqrt{\left. \begin{array}{l} \text{ог, уг, рк, рг,} \\ \text{нк, нг, кс, кт,} \\ \text{ск, лк, нкт,} \\ \text{кль, брь, бль,} \end{array} \right\} + \text{жінішке}}$
 педагог+ті
 парк+ке

Ерін үндестігі (Губная гармония)

1. Алдыңғы буында еріндік о, ү дауыстылары болса, келесі буындағы қысаң ы еріндік ү дыбысына айналады.

$$\sqrt{\text{о, ү} + \text{ы}} = \sqrt{\text{о, ү} + \text{ү}}$$

1.1. о+рын = о+рүн

кү+лын = кү+лүн

1.2. той+ды = той+дү

түр+ды = түр+дү

2. Алдыңғы буында еріндік **ө, ү** дауыстылары болса, келесі буындағы қысаң **і** еріндік **ү** дауыстысына айналады.

$$\sqrt{\text{ө, ү} + \text{і}} = \sqrt{\text{ө, ү} + \text{ү}}$$

2.1. **ө+мір = ө+мүр**

ү+міт = ү+мүт

2.2. **өш+ті = өш+тү**

күл+ді = күл+дү

3. Алдыңғы буында еріндік **ө, ү** дауыстылары болса, келесі буындағы қысаң **е** еріндік **ө** дауыстысына айналады.

$$\sqrt{\text{ө, ү} + \text{е}} = \sqrt{\text{ө, ү} + \text{ө}}$$

3.1. **ө+лең = ө+лөң**

кү+рек = кү+рөк

3.2. **көр+се = көр+сө**

күл+се = күл+сө

Дыбыс үндестігі (Ассимиляция или гармония согласных)

Түбір мен қосымша немесе сөздер аралығында қатар келген дыбыстардың бір-біріне ықпал етіп, үндесіп бейімделіп, бірін-бірі игеруі *дыбыс үндестігі* деп аталады.

Дыбыс үндестігі заңдылығының 3 түрі бар:

1. **Ілгерінді ықпал** (Прогрессивті ассимиляция).

2. **Кейінді ықпал** (Регрессивті ассимиляция).

3. **Тоғыспалы ықпал** (Тоғыспалы ассимиляция).

I. Ілгерінді ықпал (Прогрессивная ассимиляция)

Түбір мен қосымша немесе сөздер аралығында қатар келген дыбыстардың алдыңғысының кейінгі дыбысқа ықпал етіп, игеріп үндесуі *ілгерінді ықпал* деп аталады.

Прогрессивная ассимиляция – это уподобление последующего звука предыдущему.

1. Сөз дауыстыға немесе үндіге аяқталса, қосымша ұяң не үндіден басталады.

$$\sqrt{\begin{array}{l} \text{Дауысты} \\ \text{Үнді} \end{array}} + \begin{array}{l} \text{ұяң} \\ \text{үнді} \end{array}$$

бала+ға
бала+мен
қол+ды
қол+мен

Ескерту:

1) Қатаң с және ш дыбыстары бұл заңға бағынбайды:

бала-сыз, бала-ша
бар-са, бар-сып
бар-шы, ойын-шық

2) Дауысты және үнді л, р, й, н дыбыстарынан кейін өзгелік етістің т жұрнағы жалғана алады:

кара-т, қарай-т, түрлен-т, қызар-т

3) -қар, -кеш, -күнем, -паз, -хана, -тай жұрнақтары да бұл заңға бағынбайды:

жалақор, арбакеш, пайдакүнем, өнерпаз, емхана, әкетай

2. Сөз ұяңға аяқталса, қосымша ұяңнан басталады.

$$\sqrt{\text{ұяң}} + \text{ұяң}$$

қыз+дар
қыз+ға
тәж+ді

3. Сөз қатаңға аяқталса, қосымша қатаңнан басталады.

$$\sqrt{\text{қатаң}} + \text{қатаң}$$

кітап + тар
дос + қа

Ескерту:

Сөз ұяң б, в, г, д дауыссыздарына аяқталса, қосымша қатаңнан басталады.

Айтылуы

$$\sqrt{\begin{array}{c} б \\ в \\ г \\ д \end{array} \left(\begin{array}{c} п \\ ф \\ к \\ т \end{array} \right)} + \text{қатаң}$$

клуб+қа, отряд+тан, Болатов+қа, педагог+пен

4. Сөздер аралығында алдыңғы сыңары дауысты, ұяң не үндіге аяқталып, кейінгі сыңары қатаң **қ, к** дыбыстарынан басталса, олар ұяңданып кетеді.

$$\sqrt{\begin{array}{c} \text{дауысты} \\ \text{ұяң} \\ \text{үнді} \end{array}} + \text{қ, к} = \sqrt{\begin{array}{c} \text{дауысты} \\ \text{ұяң} \\ \text{үнді} \end{array}} + \text{ғ, г}$$

4.1. Біріккен сөздер аралығында:

$$\begin{array}{l} \text{Қара+көз} = \text{Қара+гөз} \\ \text{Талды+қорған} = \text{Талды+ғорған} \\ \text{бір+қатар} = \text{бір+ғатар} \end{array}$$

4.2. Сөз тіркесі сыңарлары аралығында:

$$\begin{array}{l} \text{күз келді} - \text{күз гелді} \\ \text{жау қайда} - \text{жау ғайда} \end{array}$$

5. Сөз **ш** дыбысына аяқталып, қосымша **с** дыбысынан басталса, **с** дыбысы **ш** дыбысына айналады.

$$\begin{array}{l} \sqrt{\text{ш}} + \text{с...} = \sqrt{\text{...ш}} + \text{ш} \\ \text{қаш+са} = \text{қаш+ша} \\ \text{іш+сін} = \text{іш+шін} \end{array}$$

6. Алдыңғы сөз қатаңға аяқталып, кейінгі сөз ұяң б дыбысынан басталса, ол қатаңға (п) айналады.

$$\sqrt{\text{қатаң}+\text{б}...} = \sqrt{\text{қатаң}+\text{п}}$$

6.1. Біріккен сөздер аралығында:

$$\begin{aligned}\text{Айт}+\text{бай} &= \text{Айт}+\text{пай} \\ \text{Жүсіп}+\text{бек} &= \text{Жүсіп}+\text{пек}\end{aligned}$$

6.2. Сөз тіркесі сыңарлары аралығында:

$$\begin{aligned}\text{көп бала} &= \text{көп пала} \\ \text{әкеп бер} &= \text{әкеп пер}\end{aligned}$$

II. Кейінді ықпал (Регрессивная ассимиляция)

Түбір мен қосымша немесе сөздер аралығында қатар келген дыбыстардың кейінгісінің алдыңғы дыбысқа ықпал етіп, игеріп үндесуі *кейінді ықпал* деп аталады.

Регрессивная ассимиляция – это уподобление предыдущего звука последующему.

1. Сөз қатаң **к, к, п** дыбыстарына аяқталып, қосымша не келесі сөз дауысты, үнді және ұяң **д, ж, з** дыбыстарынан басталса, сөз соңындағы **к, к, п** ұяңданып **ғ, г, б** дыбыстарына айналады.

$$\sqrt{\begin{matrix} \text{к} \\ \text{к} \\ \text{п} \end{matrix}} + \left\{ \begin{array}{l} \text{дауысты} \\ \text{үнді} \\ \text{ұяң д, ж, з} \end{array} \right. = \sqrt{\begin{matrix} \text{ғ} \\ \text{г} \\ \text{б} \end{matrix}} + \left\{ \begin{array}{l} \text{дауысты} \\ \text{үнді} \\ \text{ұяң д, ж, з} \end{array} \right.$$

1.1. Түбір мен қосымша аралығында:

$$\begin{aligned}\text{жүрек} + \text{i} &= \text{жүрег}+\text{i} \\ \text{тарақ} + \text{ым} &= \text{тарағ}+\text{ым} \\ \text{ақ-ып} &= \text{ағ}+\text{ып} \\ \text{бақ}+\text{ады} &= \text{бағ}+\text{ады} \\ \text{шап}+\text{у} &= \text{шаб}+\text{у}\end{aligned}$$

1.2. Сөз бен сөз аралығында:

ақ ешкі = ағ ешкі
көк аспан = көг аспан
жоқ зат = жоғ зат
ақ жауын = ағ жауын

Ескерту:

1) Қосымша дауыстыдан басталып, сөздің екінші буынындағы қысаң дауыстылар түскен жағдайда сөз соңындағы **к, қ, п** қатаң дыбыстары уяңданбайды.

бөрік – бөркі, халық – халқы, қалып – қалпы, әріп – әрпі

2) Еліктеуіш сөздердің соңындағы **к, қ, п** қатаң дыбыстар уяңданбайды.

қарқ етті, селк етті, зып етті

2. Сөз қатаң **п** дыбысына аяқталып, оған көсемшенің **-ып, -іп** жұрнағы жалғанғанда, қатаң **п** үнді **у** дыбысына айналады.

$$\begin{array}{l} \sqrt{\text{п}} + \begin{array}{l} \text{-ып} \\ \text{-іп} \end{array} = \sqrt{\dots\text{у}} + \begin{array}{l} \text{-ып} \\ \text{-іп} \end{array} \\ \text{тап} + \text{ып} = \text{тау} + \text{ып} \\ \text{кеп} + \text{іп} = \text{кеу} + \text{іп} \end{array}$$

3. Сөз үнді **н** дыбысына бітіп, қосымша не кейінгі сөз **б, п, м** дыбыстарынан басталғанда, **н** қос ерін **м** дыбысына айналады.

$$\sqrt{\text{н}} + \begin{Bmatrix} \text{б} \\ \text{п} \\ \text{м} \end{Bmatrix} = \sqrt{\text{м}} + \begin{Bmatrix} \text{б} \\ \text{п} \\ \text{м} \end{Bmatrix}$$

3.1. Түбір мен қосымша аралығында:

сен+беді – сем+беді
келген+мін келгем+мін

3.2. Сөз бен сөз аралығында:

Бөген+бай = Бөгем+бай
он бес = ом бес
Жан+пейіс = Жам+пейіс
он парақ = ом парақ
кен мен жер = кем мен жер

4. Сөз **н** дыбысына бітіп, қосымша не кейінгі сөз **к, к, ғ, г** дыбыстарынан басталғанда, **н** дыбысы **ң** дыбысына айналады.

$$\sqrt{\text{н}} + \begin{cases} \text{к} \\ \text{к} \\ \text{ғ} \\ \text{г} \end{cases} = \sqrt{\text{ң}} + \begin{cases} \text{к} \\ \text{к} \\ \text{ғ} \\ \text{г} \end{cases}$$

4.1. Түбір мен қосымша аралығында:

сән+қой = сәң+қой
сен+гем = сең+гем
тон+ға = тоң+ға

4.2. Сөз бен сөз аралығында:

он ғасыр = оң ғасыр
Аман+құл = Амаң+ғұл
Сәрсен+гүл = Сәрсең+гүл

5. Сөз ұяң **з** не қатаң **с** дыбыстарына аяқталып, қосымша не кейінгі сөз қатаң **ш** дыбысынан басталғанда, **з, с** дыбыстары **щ** дыбысына айналады.

$$\sqrt{\frac{\text{з}}{\text{с}}} + \text{ш...} = \sqrt{\frac{\text{...ш}}{\text{...ш}}} + \text{щ}$$

5.1. Түбір мен қосымша аралығында:

сөз+шең — сөш+шөң
таз+ша — таш+ша
қос+шы — қош+шы
ойлас+шы — ойлаш+шы

5.2. Сөз бен сөз аралығында:

тез шық — теш шық
бос шелек — бош шелек
көз шалды — көш шалды
бас шайқау — баш шайқау

6. Сөз ұяң з дыбысына бітіп, қосымша не кейінгі сөз қатаң с дыбысынан басталғанда, ұяң з қатаң с дыбысына айналады.

$$\sqrt{з} + с = \sqrt{...с} + с$$

6.1. Түбір мен қосымша аралығында:

жаз+са = жас+са
көз+сіз = көс+сіз

6.2. Сөз бен сөз аралығында:

көз салу = көс салу
күз сайын = күс сайын

7. Сөз ұяң з дыбысына бітіп, кейінгі сөз ұяң ж дыбысынан басталғанда, з дыбысы ж дыбысына айналады.

$$\sqrt{з} + ж = \sqrt{ж} + ж$$

Боз+жігіт = Бож+жігіт
жүз жыл = жүж жыл
мүз жарғыш = мүж жарғыш

III. Тоғыспалы ықпал (Прогрессивно-регрессивная ассимиляция)

Сөз бен сөз аралығында қатар келген дыбыстардың бір-біріне ілгерілі-кейінді ықпал етуінің нәтижесінде екеуінің де өзгеріске ұшырауы **тоғыспалы ықпал** деп аталады.

Прогрессивно-регрессивная ассимиляция – это взаимное уподобление соседних звуков.

1. Сөз үнді **н** дыбысына бітіп, кейінгі сөз қатаң **қ** не **к** дыбыстарынан басталғанда, **н** дыбысы **ң** дыбысына, **к**, **к** дыбыстары **ғ**, **г** дыбыстарына айналады.

$$\begin{array}{l} \sqrt{\text{н+к}} = \sqrt{\text{ң+ғ}} \\ \sqrt{\text{н+к}} = \sqrt{\text{ң+г}} \end{array}$$

Қазан+қап = Қазаң+ғап
ортан қолдай = ортаң ғолдай
мен көрдім = мең гөрдім
Есен+келді = Есең+гелді

2. Сөз **с** дыбысына бітіп, кейінгі сөз **ж** дыбысынан басталғанда, екеуі де **ш** дыбысына айналады.

$$\sqrt{\text{с+ж}} = \sqrt{\text{ш+ш}}$$

тас жол = таш шол
Қос+жан = Қош+шан
бас жақ = баш шақ

Жіктік жалғау (Формы спряжения)

Жіктік жалғау – іс-әрекеттің кімге қатысты екенін білдіретін грамматикалық категория.

Қазақ тілінде есімдер де, етістіктер де жақ бойынша түрлене алады. Жіктік жалғаулары жақтық мағына берумен қатар, жекеше, көпше мағыналарды да бере алады. Қазақ тілінде жіктік жалғаудың төрт түрі бар.

Формы спряжения – это грамматическая категория, которая обозначает действие предмета. Формы спряжения бывают в 3-х лицах единственного и множественного числа. В казахском языке существуют четыре вида формы спряжения.

1-түрі. Зат есім, сын есім, есімдік, қалып етістіктері (**отыр, тұр, жатыр, жүр**), есімшелер, үстеулер.

Спряжения существительных, прилагательных, местоимений, глаголов состояния (**отыр, тұр, жатыр, жүр**), причастий, наречий.

Жақ (Лицо)	Жекеше (Ед. число)	Көпше (Множ. число)
I	-мын, -бын, -пын -мін, -бін, -пін	-мыз, -быз, -пыз -міз, -біз, -піз
	отыр-мын, студент-пін	отыр-мыз студент-піз
II	-сың -сің	-сыңдар -сіңдер
	отыр-сың, студент-сің	отыр-сыңдар студент-сіңдер
II (сыпайы түрі)	-сыз -сіз	-сыздар -сіздер
	отыр-сыз, студент-сіз	отыр-сыздар студент-сіздер
III	—	—
	отыр, студент	отыр, студент-(тер)

2-түрі. Көсемшенің **-а, -е, -й** және **-ып, -іп, -п** тұлғалы түрлері.

Спряжения деепричастий с суффиксами **-а, -е, -й** и **-п, -ып, -іп.**

Жак (Лицо)	Жекеше (Ед. число)	Көпше (Множ. число)
I	-мын, -пын -мін, -пін	-мыз, -ңыз -міз, -піз
	бар-а-мын, кел-е-мін	бар-а-мыз, кел-е-міз
II	-сың -сің	-сындар -сіндер
	бар-а-сың, кел-е-сің	бар-а-сындар, кел-е-сіндер
II (сыпайы түрі)	-сыз -сіз	-сыздар -сіздер
	бар-а-сыз, кел-е-сіз	бар-а-сыздар, кел-е-сіздер
III	-ды, -ты -ді, -ті	-ды, -ты -ді, -ті
	бар-а-ды, кел-е-ді	бар-а-ды, кел-е-ді

3-түрі. Нақтылы өткен шақ (-ды, -ді, -ты, -ті) пен шартты рай (са, -се) тұлғалары.

Спряжения прошедшего категорического времени (-ды, -ді, -ты, -ті) и условного наклонения (-са, -се).

Жак (Лицо)	Жекеше (Ед. число)	Көпше (Множ. число)
I	-м	-к, -к
	бар-ды-м, бар-са-м	бар-ды-к, бар-са-к
II	-ң	-ңдар, -ңдер
	бар-ды-ң, бар-са-ң	бар-ды-ңдар, бар-са-ңдер
II (сыпайы түрі)	-ңыз, -піз	-ңыздар, -піздер
	бар-ды-ңыз, бар-са-ңыз	бар-ды-ңыздар, бар-са-ңыздар
III	—	—
	бар-ды, бар-са	бар-ды, бар-са

4-түрі. Етістіктің бұйрық рай тұлғасы.

Спряжения глаголов повелительного наклонения.

Жак (Лицо)	Жекеше (Ед. число)	Көпше (Множ. число)
I	- айын, - ейін - йын, - йін	- айық, - ейік - йық, - йік
	бар-айын, кел-ейін	бар-айық, кел-ейік
II	—	-ыңдар, -індер -ндар, -ндер
	бар, кел	бар-ыңдар, кел-індер
II (сыпайы түрі)	-ыңыз, -іңіз -ңыз, -ңіз	-ыңыздар, -іңіздер -ңыздар, -ңіздер
	бар-ыңыз, кел-іңіз	бар-ыңыздар, кел-іңіздер
III	-сын, -сін	-сын, -сін
	бар-сын, кел-сін	бар-сын, кел-сін

Жалғаулардың орын тәртібі
(Порядок расположения окончаний)

Қазақ тілінде қосымшалардың өзіндік жалғану тәртібі бар. Сөзге **жұрнақ**, сонан кейін **көптік**, **тәуелдік**, **септік** және **жіктік** жалғаулары бірінен соң бірі жалғанады.

Для казахского языка характерен строгий порядок окончаний (аффиксов). Вначале к корню прибавляются суффиксы, аффиксы множественности, притяжательные аффиксы, падежные окончания, формы спряжения.

С ө з	Қосымшалар				
	жұрнақ	көптік жалғау	тәуелдік жалғау	септік жалғау	жіктік жалғау

оқу-шы-лар-ыңыз-быз
оқу-шы-лар-ыңыз-ға

Көптік жалғау
(Аффиксы множественности)

Көптік жалғауы сөздерге көптік мағына беретін көптік жалғаулары арқылы жасалады: **-лар, -лер, -тар, -тер, -дар, -дер.**

Формы множественного числа имен существительных образуются с помощью окончаний множественного числа: **-лар, -лер, -тар, -тер, -дар, -дер.**

Соңғы дыбыс (Конечный звук)	Дауысты және үнді (р, й, у)	Ұяң з, ж және үнді л, м, н, ң	Қатаң және ұяң б, в, г, д (Глухие и звонкие б, в, г, д)
Алдыңғы буын (Передний слог)	(Гласные и сонорные р, й, у)	(Звонкие з, ж и сонорные л, м, н, ң)	
Жуан (Твердый)	-лар	-дар	-тар
Жінішке (Мягкий)	-лер	-дер	-тер

Соңғы дыбыс (Конечный звук) Алдыңғы буын (Передний слог)	Дауысты және үнді (Гласные и сонорные р, й, у)	Ұяң з, ж және үнді л, м, н, н (Звонкие ж, з и сонорные л, м, н, н)	Қатаң және ұяң б, в, г, д (Глухие и звонкие б, в, г, д)
Жуан (Твердый)	бала+лар	қыз+дар	завод+тар
Жінішке (Мягкий)	әже+лер	әйел+дер	студент+тер

Тәуелдік жалғау (Притяжательные аффиксы)

Тәуелдік жалғау заттың белгілі біреуге тән екендігін білдіреді. Орыс тілінде мұндай қосымша жоқ: *дәптер+ім* (моя тетрадь), *дәптер+ің* (твоя тетрадь).

Притяжательные аффиксы указывают на принадлежность предмета тому или иному лицу. В русском языке таких аффиксов нет: *дәптер+ім* (моя тетрадь), *дәптер+ің* (твоя тетрадь).

Оңаша (Частная)

Соңғы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауысты (Гласный)		Дауыссыз (Согласный)	
I. Менің (мой, моя, мое, мои)	-м	-м	-ым	-ім
II. Сәнің (твой, твоя, твое, твои)	-ң	-ң	-ың	-ің
II. Сіздің (Ваш, Ваши, Ваше, Ваши)	-ңыз	-ңіз	-ыңыз	-іңіз
III. Оның (его, се)	-сы	-сі	-ы	-і
Буын (Слог)	жуан (твердый)	жінішке (мягкий)	жуан (твердый)	жінішке (мягкий)

Ортақ (Общая)

Сонғы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауысты (Гласный)		Дауыссыз (Согласный)	
I. Біздің (наш, наши)	-мыз	-міз	-ымыз	-іміз
II. Сендердің (Ваш, Ваши)	-лар } + ың	-лер } + ің	-дар -лар } + ың -тар }	-дер -лер } + ің -тер }
II. Сіздердің (Ваш, Ваши)	-лар } + ыңыз	-лер } + іңіз	-дар -лар } + ыңыз -тар }	-дер -лер } + іңіз -тер }
III. Олардың (Их)	-сы	-сі	-ы	-і
Буын (Слог)	жуан (твердый)	жіңішке (мягкий)	жуан (твердый)	жіңішке (мягкий)

Оңаша (Частная)

Сонғы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауысты (Гласный)		Дауыссыз (Согласный)	
I. Менің	аға+м	әке+м	ат+ым	ел+ім
II. Сенің	аға+ң	әке+ң	ат+ың	ел+ің
II. Сіздің	аға+ңыз	әке+ңіз	ат+ыңыз	ел+іңіз
III. Оның	аға+сы	әке+сі	ат+ы	ел+і
Буын (Слог)	жуан (твердый)	жіңішке (мягкий)	жуан (твердый)	жіңішке (мягкий)

Ортақ (Общая)

Сонғы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауысты (Гласный)		Дауыссыз (Согласный)	
	I. Біздің	аға+мыз	әке+міз	ат+ымыз
II. Сендердің	аға+ларың	әке+лерің	ат+тарың	ел+дерің
II. Сіздердің	аға+ларыңыз	әке+леріңіз	ат+тарыңыз	ел+деріңіз
III. Олардың	аға+сы	әке+сі	ат+тары	ел+і
Буын (Слог)	жуан (твердый)	жіңішке (мягкий)	жуан (твердый)	жіңішке (мягкий)

Септік категориясы (Категория склонения)

Септік жалғауы сөз бен сөздің арасын байланыстырып, оларды өзара қарым-қатынасқа түсіреді. Қазақ тілінде 7 септік бар.

Образование падежных форм имен существительных осуществляется с помощью падежных окончаний. В казахском языке имеется 7 падежных форм.

Септіктер (Падежи)	Сұрақтары (Вопросы)	Жалғаулары (Окончания)
1. Атау (Именительный)	кім? не? (кто? что?)	
2. Ілік (Родительный)	кімнің? ненің? (чей? чья? чье? кого? чего?)	-ның, -нің, -дың -дің, -тың, -тің
3. Барыс (Дательно- направительный)	кімге? неге? қайда? (кому? чему? куда)	-ға, -ге, -қа, -ке -а, -е, -на, -не
4. Табыс (Винительный)	кімді? нені? (кого? что?)	-ны, -ні, -ды, -ді, -ты, -ті, -н
5. Жатыс (Местный)	кімде? неде? қайда? қашан? (у кого? в ком? у чего? в чем? на чем? где? когда?)	-да, -де, -та, -те, -нда, -нде

6. Шығыс (Исходный)	кімнен? неден? қайдан? (от кого? у кого? от чего? из чего? откуда?)	-дан, -ден, -тан, -тен, -нан, -нен
7. Көмектес (Творительный)	кіммен? немен? қалай? (с кем? с чем? как?)	-мен (менен), -бен (бенен), -пен (пенен)

Ілік септік (Родительный падеж)

Сонғы дыбыс (Конечный звук) Буын (Слог)	Дауысты, үнді м, н, ң (Гласные, сонорные м, н, ң)	Ұяң з, ж, үнді р, л, й, у (Звонкие з, ж, сонорные р, л, й, у)	Қатаң, ұяң б, в, г, д (Глухие, звонкие б, в, г, д)
Жуан (твердый)	-ның	-дың	-тың
	бала-ның	қағаз-дың	ат-тың
Жіңішке (мягкий)	-нің	-дің	-тің
	әке-нің	ел-дің	студент-тің

Барыс септік (Дательно-направительный падеж)

Сонғы дыбыс (Конечный звук) Буын (Слог)	Дауысты, үнді, ұяң з, ж, (Гласные, сонорные, звонкие з, ж)	Қатаң, ұяң б, в, г, д (Глухие, звонкие б, в, г, д)	I, II жак тәуелдік жалғауы (I, II лица притяжа- тельной формы)	III жак тәуелдік жалғауы (III лицо притяжа- тельной формы)
Жуан (Твердый)	-ға	-қа	-а	-на
	бала-ға	ат-қа	балам-а	баласы-на
Жіңішке (Мягкий)	-ге	-ке	-е	-не
	әке-ге	студент-ке	әке-ме	әкесі-не

Табыс септік (Винительный падеж)

Соңғы дыбыс (Конечный звук)	Дауысты (Гласные)	Үнді, ұяң з, ж (Сонорные, звонкие з, ж)	Қатан, ұяң б, в, г, д (Глухие, звонкие б, в, г, д)	ІІІ жақ тәуелдік жалғауы (ІІІ лицо при- тяжательной формы)
Буын (Слог)				
Жуан (Твердый)	-ны	-ды	-ты	-н
	бала-ны	қағаз-ды	ат-ты	баласы-н
Жіңішке (Мягкий)	-ні	-ді	-ті	-н
	әке-ні	ел-ді	студент-ті	әкесі-н

Жатыс септік (Местный падеж)

Соңғы дыбыс (Конечный звук)	Дауысты, үнді, ұяң з, ж (Гласные, сонорные, звонкие з, ж)	Қатан, ұяң б, в, г, д (Глухие, звонкие б, в, г, д)	ІІІ жақ тәуелдік жалғауы (ІІІ лицо при- тяжательной формы)
Буын (Слог)			
Жуан (Твердый)	-да қағаз-да	-та ат-та	-нда баласы-нда
Жіңішке (Мягкий)	-де ел-де	-те студент-те	-нде әкесі-нде

Шығыс септік (Исходный падеж)

Сонғы дыбыс (Конечный звук) Буын (Слог)	Дауысты, ұяң з, ж, үнді р, л, й, у (Гласные, звонкие з, ж, сонорные р, л, й, у)	Үнді м, н, ң, ІІІ жақ тәуел- дік жалғауы (Сонорные м, н, ң, ІІІ лицо притяжатель- ной формы)	Қатаң, ұяң б, в, г, д (Глухие, звонкие б, в, г, д)
Жуан (Твердый)	-дан	-нан	-тан
	қағаз-дан	ағам-нан	ат-тан
Жіңішке (Мягкий)	-ден	-нен	-тен
	ел-ден	әкем-нен	студент-тен

Көмектес септік (Творительный падеж)

Сонғы дыбыс (Конечный звук) Буын (Слог)	Дауысты, үнді (Гласные, сонорные)	Ұяң з, ж (Звонкие з, ж)	Қатаң, ұяң б, в, г, д (Глухие, звонкие б, в, г, д)
Жуан (Твердый)	- мен/менен	- бен/бенен	- пен/пенен
Жіңішке (Мягкий)	ел-мен	қағаз-бен	студент-пен

Сұраулық шылаулар (Вопросительные частицы)

Қазақ тіліндегі **ма? (ме? ба? бе? па? пе?)** сұраулық шылаулары орыс тіліндегі **ли** частицасына сәйкес келеді және ешқашан түсіріліп айтылмайды.

Вопросительные частицы **ма? (ме? ба? бе? па? пе?)** в казахском языке соответствуют частице **ли** в русском языке и никогда в речи не опускаются.

Соңғы дыбыс (Конечный звук)	Дауысты, үнді р, л, й, у (Гласные и сонорные р, л, й, у)	Ұяң з, ж және үнді м, н, н (Звонкие з, ж и сонорные м, н, н)	Қатаң және ұяң б, в, г, д (Глухие и звонкие б, в, г, д)
Буын (Слог)			
Жуан (Твердый)	ма?	ба?	па?
Жінішке (Мягкий)	ме?	бе?	пе?

Соңғы дыбыс (Конечный звук)	Дауысты және үнді р, л, й, у (Гласные и сонорные р, л, й, у)	Ұяң з, ж және үнді м, н, н (Звонкие з, ж и сонорные м, н, н)	Қатаң және ұяң б, в, г, д (Глухие и звонкие б, в, г, д)
Буын (Слог)			
Жуан (Твердый)	ұл ма? барды ма?	қыз ба? бардың ба?	завод па? алыс па?
Жінішке (Мягкий)	терезе ме? келді ме?	теңіз бе? келдің бе?	ит пе? күшік пе?

Болымсыз етістік (Отрицательная форма глагола)

Болымсыз етістік етістікке болымсыздық **-ма (-ме, -ба, -бе, -па, -пе)** қосымшаларының тіркесуі арқылы жасалады.

Отрицательная форма глагола образуется присоединением к основе глагола аффиксов отрицания **-ма (-ме, -ба, -бе, -па, -пе)**.

Соңғы дыбыс (Конечный звук) Буын (Слог)	Дауысты, үнді р, л, й, у (гласные и сонорные р, л, й, у)	Ұяң және үнді м, н, ң (звонкие и сонорные м, н, ң)	Қатаң (Глухие)
Жуан (Твердый)	-ма	-ба	-па
Жіңішке (Мягкий)	-ме	-бе	-пе

Соңғы дыбыс (Конечный звук) Буын (Слог)	Дауысты, үнді р, л, й, у (гласные и сонорные р, л, й, у)	Ұяң және үнді м, н, ң (звонкие и сонорные м, н, ң)	Қатаң (Глухие)
Жуан (Твердый)	бар+ ма қара+ ма	жаз+ ба нан+ ба	айт+ па шық+ па
Жіңішке (Мягкий)	кел+ ме жүр+ ме	ез+ бе сен+ бе	іш+ пе өт+ пе

Зат есім
(Имя существительное)

Заттық ұғымды білдіріп, **кім? не?** деген сұрақтарға жауап беретін сөз табын **зат есім** деп атайды.

Именами существительными называются части речи, обозначающие предметы и отвечающие на вопросы **кто? (кім?) что? (не?)**.

	Түрлері (Типы)	Мысалдар (Примеры)
I. Мағынасына қарай (По значению)	1. Жалпы (Нарицательные)	бала, адам, дала, үй
	2. Жалқы (Собственные)	Болат, Алматы, Қазақстан
II. Түлғасына қарай (По способу образования)	1. Негізгі (Непроизводные)	ел, жер, су, от, қала
	2. Туынды (Производные)	қойшы, балалық, білім, айтыс
III. Құрамына қарай (По составу)	1. Дара (Простые)	тарак, жылқы, ауыл, жігіт
	2. Күрделі (Сложные)	
	а) Біріккен (Сращенно-слитные)	бәйтерек, белбеу, Ақсу, қырықаяқ, күнбағыс, орынбасар
	ә) Қосарлы (Парные)	ата-ана, ел-жұрт, ой-қыр, жауын-шашын, тамыр-таныс
	б) Тіркесті (Слово-сочетания)	аяқ киім, балалар бақшасы, ауыл шаруашылығы, сары май
	в) Қысқарған (Сложно-сокращенные)	ҚазМҰУ, атком, пединститут, диамат, см, кг, кв, мм

Сын есім
(Имя прилагательное)

Заттың түрін, түсін, сынын, сипатын білдіретін сөз табын **сын есім** деп атайды. Сұрақтары: **қандай? қай?**

Имя прилагательное обозначает различные признаки предмета и отвечает на вопросы **какой? (қандай?) какая? какое? какие?**

	Түрлері (Типы)	Мысалдар (Примеры)
I. Мағынасына қарай (По значению)	1. Сапалық (Качественные)	ақ, қара, жеңіл, үлкен
	2. Қатыстық (Относительные)	тұзды, арманды, ақшалы
II. Тұлғасына қарай (По способу образования)	1. Негізгі (Непроизводные)	жақсы, әдемі, кең, суық
	2. Туынды (Производные)	қысқы, таулы, сынық, өткір
III. Құрамына қарай (По составу)	1. Дара (Простые)	кіші, тар, нәзік, мол
	2. Күрделі (Сложные)	ойлы-қырлы, қызыл ала, ұзын бойлы, жақсы-жаман

Сын есімнің жасалуы (Словообразование имен прилагательных)

I. Морфологиялық (синтетикалық) тәсіл арқылы жасалуы.
(Морфологический (синтетический) способ словообразования).

1. Сын есімдердің есімдерден жасалуы (Образование прилагательных от имен)

Жұрнақтар (Аффиксы)	Мысалдар (Примеры)
1. -лы, -лі, -ды, -ді, -ты, -ті	атақты, пайдалы, тасты
2. -лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік	қалалық, жылдық, қоғамдық
3. -сыз, -сіз	пайдасыз, білімсіз, ақылсыз
4. -қы, -кі, -ғы, -гі	жазғы, күзгі, қазіргі, ішкі
5. -шыл, -шіл	турашыл, ұйқышыл, көпшіл
6. -дай, -дей, -тай, -тей	таудай, тактайдай, үйдей
7. -лас, -лес, -дас, -дес, -тас, -тес	пікірлес, қызметтес, көршілес
8. -шаң, -шең	көйлекшең, сөзшең, ашушаң
9. -и	әдби, мәдени, тарихи, әскери
10. -қой	сәнқой, әзілқой, кәсіпқой
11. -қор	жемқор, жалақор, ызақор
12. -паз	өнерпаз, білімпаз, жағымпаз
13. -дар, -тар	қарыздар, білімдар, хабардар

**2. Сын есімдердің етістіктерден жасалуы
(Образование прилагательных от глаголов)**

Жұрнақтар (Аффиксы)	Мысалдар (Примеры)
1. -қ, -к, -ық, -ік, -ақ, -ек	сыпық, жабық, ашық, сирек, ісік
2. -қыш, -кіш, -ғыш, -гіш	сенгіш, сезгіш, тапқыш, тоңғыш
3. -қыр, -кір, -ғыр, -гір	тапқыр, откір, білгір, ұшқыр
4. -дық, -дік	жалаулық, тістеуік, маңырауық
5. -нді, -інді, -нды, -ынды	туынды, жаттанды, жасаңды
6. -ңқы, -іңкі, -ыңқы, -іңкі	басыңқы, ісіңкі, көтеріңкі
7. -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе	қызба, бөспе, даурықпа, құрама
8. -малы, -мелі, -балы, -белі, -палы, -пелі	ауыспалы, таңдамалы, серіппелі, бүрмелі
9. -улы, -улі	ерттеулі, жинаулы, бүктеулі
10. -ымды, -імді, -мды, -мді	жарамды, сенімді, тиімді, қонымды
11. -шақ, -шек	мақтаншақ, еріншек
12. -қақ, -ғақ	жабысқақ, тоңғақ, майысқақ
13. -қы, -кі, -ғы, -гі	жинақы, күлдіргі, бұралқы
14. -ғылықты, -гілікті, -қылықты, -кілікті	жергілікті, тұрғылықты, жеткілікті, тыңғылықты
15. -аған, -еген	сүзеген, қабаған, қашаған

**II. Синтаксистік (аналитикалық) тәсіл арқылы жасалуы
(Синтаксический (аналитический) способ словообразования)**

I. Қосарлы сын есім	а) ұзын-ұзын, биік-биік ә) ұзынды-қысқалы, үлкенді-кішілі б) ұсақ-түйек, жаман-жұман в) қоғамдық-саяси, әскери-саяси
II. Тіркесті сын есім	а) қара қасқа, қызыл ала ә) ақ шашты, қысқа бойлы б) жібек баулы, ат жақты
III. Тұрақты тіркес	а) қолы ашық, тілі ұзын, көзі ашық ә) көңіл көтерсерлік, күн көрерлік

**Сын есімнің шырайлары
(Степени сравнения прилагательных)**

Шырай түрлері (Степени сравнения)	Жұрнақтары (Аффиксы)	Мысалдар (Примеры)
I. Жай шырай (Положительная степень)		әдемі, жақсы, ақ, көк
II. Салыстырмалы шырай (Сравнительная степень)	-рақ, -рек, -ырақ, -ірек -лау, -леу, -дау, -тау, -теу -кыл, -ғыл, -кылт, -ғылт, -ғылтым, -кылтым -шыл, -шіл, -шылтым -ілдір -ақ, -қай, -ғыш	жақсырақ, ағырақ, көгірек жақсылау, ақтау, көктеу кукыл, бозғыл, сұрғылт, сұрғылтым ақшыл, ақшылтым көгілдір бозаң, қартаң, сарғыш
III. Күшейтпелі шырай (Превосходная степень)	1. Күшейткіш буын арқылы 2. өте, тым, аса, бек, тіпті, нағыз, ең, нақ	жап-жақсы, әп-әдемі, сап-сары, қап-қара өте әдемі, тым жақсы, аса биік, тіпті жақын

Сан есім
(Имя числительное)

Заттың санын, ретін, мөлшерін білдіретін сөз табын **сан есім** деп атайды.

Имя числительное обозначает количество, порядок предметов. Отвечает на вопросы **қанша? неше? (сколько?) нешінші? (который?)**.

Түрлері (Типы)		Мысалдар (Примеры)
I. Тұлғасына қарай (По способу образования)	1. Негізгі (Непроизводные)	екі, төрт, елу, қырық
	2. Туынды (Производные)	бірінші, екеу, елудей
II. Құрамына қарай (По составу)	1. Дара (Простые)	бір, он, жүз, мың
	2. Күрделі (Сложные)	он бес, бес жүз, елу мың
III. Мағынасына қарай (По значению)	1. Есептік (Количественные)	бір, екі, жүз, мың
	2. Реттік (Порядковые)	бірінші, жүзінші
	3. Жинақтық (Собирательные)	бірсу, екеу, бесеу
	4. Топтау (Разделительные)	оннан, мыңнан, екіден
	5. Болжалдық (Предположительные)	бірер, елудей, жүздеп
	6. Болшектік (Дробные)	үштен бір, оннан екі

Сан есімнің мағыналық түрлері (Разряды имен числительных)

Түрлері (Типы)	Сұрақтары (Вопросы)	Жасалу жолдары (Способы образования)	Мысалдар (Примеры)
1. Есептік (Количес- венные)	қанша? неше? (сколько?)		бір, екі, үш, төрт, бес, он, жиырма, отыз, елу, жүз, жүз мың, бес мың
2. Реттік (Порядковые)	нешінші? қаншасыншы? (который?)	-ыншы, -інші, -ншы, -нші	бірінші, оныншы, жүзінші, мыңыншы
3. Жинақтық (Собира- тельные)	нешеу? (сколько?)	-ау, -еу	біреу, екеу, үшеу, төртеу, бессеу, алтау, жетеу
4. Топтау (Раздели- тельные)	нешеден? қаншадан? (по сколько?)	-дан, -ден, -тан, -тен, -нан, -нен	бестен, оннан, жүзден, отыз бестен, екі-екіден, бір литрден
5. Болжалдық (Предполо- жительные)	қанша? неше? қаншадай? нешеге жуық? (приблизி- тельно сколько?)	-дай,-дей, -тай, -тей, -даған,-деген, -таған,-теген -ер -лап, -леп, -дап, -деп, -лар+септік жалғ. есептік+есептік	слудей, отыздай, жетпістей, ондаған, жүздеген, мыңдаған бірер ондап, елулеп, жүздеп ондарда, елулерде екі-үш, елу-алпыс
6. Бөлшектік (Дробные)	қанша? неше? (сколько?)	есептік+пшығыс сеп жарты, жарым, ширек	оннан бір, бір бүтін бестен үш, мың жарым, жүздің жартысы

Реттік сан есім (Порядковые числительные)

Реттік сан есім есептік сан есімдерге **-ншы (-ыншы, -нші, -інші)** қосымшаларының жалғануы арқылы жасалады.

Порядковые числительные образуются от количественных числительных с помощью окончаний **-ншы (-ыншы, -нші, -інші)**.

Соңғы дыбыс (Конечный звук)	Дауысты (Гласные)	Дауыссыз (Согласные)
Буын (Слог)		
Жуан (Твердый)	-ншы	-ыншы
Жіңішке (Мягкий)	-нші	-інші

Соңғы дыбыс (Конечный звук)	Дауысты (Гласные)	Дауыссыз (Согласные)
Буын (Слог)		
Жуан (Твердый)	алты+ ншы	тоғыз+ ыншы
Жіңішке (Мягкий)	екі+ нші	бір+ інші

Есімдік (Местоимение)

Заттың, құбылыстың атын, сынын, санын білдірмейтін, бірақ солардың орнына қолданылатын сөз табын **есімдік** деп атайды.

Местоимения – это слова, которые указывают на предметы и лица или их признаки, но не называют их.

Түрлері (Типы)		Мысалдар (Примеры)
I. Тұлғасына қарай (По способу образования)	1. Негізгі (Непроизводные)	мен, сен, не, кім
	2. Туынды (Производные)	біреу, мынау, қандай, барлық
II. Құрамына қарай (По составу)	1. Дара (Простые)	ол, анау, сонау, қанша
	2. Күрделі (Сложные)	бірнеше, кейбіреу, ешкім, әрбір, бірде-бір, қай-қайсы, кімде-кім
III. Мағынасына қарай (По значению)	1. Жіктеу (Личные)	мен, сен, сіз, ол, біз (біздер), сендер, олар, сіздер
	2. Сілтеу (Указательные)	бұл, сол, ол, мына, мынау, осы, осынау, міне, әні, сона, сонау, өне, әнеки, анау
	3. Сұрау (Вопросительные)	кім? не? неше? қай? қандай? қалай? қанша? қайсы? қайдан? қайда? нешеу?
	4. Өздік (Возвратные)	өз, өзім, өзің, өзіңіз, өзі, өзіміз, өздеріңіз
	5. Белгісіздік (Неопределенные)	а) бір, біреу, бірдене, бірнеше, біреу-міреу, кейбір, кейбіреу, қайсыбір ә) әркім, әрне, әрқайсы, әрқалай, әрдайым, әрқашан б) әлдекім, әлдене, әлдеқайдан, әрнеше, әрқалай, әлдеқашан, алдақашан
	6. Болымсыздық (Отрицательные)	еш, ешкім, ешбір, ешқашан, ешқайда, ештеме, дәнеме, ешқайсы, түк
	7. Жалпылау (Определительные)	бәрі, бүкіл, барлық, күллі, бүтін, бар, бүткіл, түгел

Жіктеу есімдіктерінің септелуі (Склонения личных местоимений)

Жак (Лицо) Септіктер (Падежи)	Жекеше (Единственное число)			
	I	II	II Сыпайы түрі (Вежливая форма)	III
1. Атау (Именительный)	мен (я)	сен (ты)	сіз (вы)	ол (он, она, оно)
2. Ілік (Родительный)	менің (мой, моя, мое)	сенің (твой, твоя, твое)	сіздің (ваш)	оның (его, ее)
3. Барыс (Дательно-направительный)	маған (мне)	саған (тебе)	сізге (вам)	оған (ему, ей)
4. Табыс (Винительный)	мені (меня)	сені (тебя)	сізді (вас)	оны (его, ее)
5. Жатыс (Местный)	менде (у меня)	сенде (у тебя)	сізде (у вас)	онда (у него, у нее)
6. Шығыс (Исходный)	менен (от меня, у меня)	сенен (от тебя, у тебя)	сізден (от вас, у вас)	онан (от него, от нее, у нее)
7. Кокектес (Творительный)	меніммен (со мной)	сенімен (с тобой)	сізбен (с вами)	онымен (с ним, с ней) (от нее, у нее, у него)

Көпше (Множественное число)				
Жак (Лицо) Септіктер (Падежи)	I	II	II Сыпайы түрі (Вежливая форма)	III
1. Атау (Именительный)	біз (мы)	сендер (вы)	сіздер (вы)	олар (они)
2. Ілік (Родительный)	біздің (наше)	сендердің (ваш)	сіздердің (ваш)	олардың (их)
3. Барыс (Дательно-направительный)	бізге (нам)	сендерге (вам)	сіздерге (вам)	оларға (им)

4. Табыс (Винительный)	бізді (нас)	сендерді (вас)	сіздерді (вас)	оларды (их)
5. Жатыс (Местный)	бізде (у нас)	сендерде (у вас)	сіздерде (у вас)	оларда (у них)
6. Шығыс (Исходный)	бізден (от нас, у нас)	сендерден (от вас, у вас)	сіздерден (от вас, у вас)	олардан (от них, у них)
7. Көмектес (Творительный)	бізбен (со мной)	сендермен (с вами)	сіздермен (с вами)	олармен (с ними)

Сілтеу есімдіктерінің септелуі
(Склонение указательных местоимений)

Есімдіктер (Местоимения) Септіктер (Падежи)	Бұл	Сол	Осы	Ана	Мына
1. Атау (Именительный)	бұл (это, этот)	сол (тот)	осы (это)	ана (вон, тот)	мына (это)
2. Ілік (Родительный)	бұның (этого)	соның (того)	осының (этого)	ананың (того)	мынаның (этого)
3. Барыс (Дательно- направительный)	бұған (этому)	соған (тому)	осыған (этому)	анаған (тому)	мынаған (этому)
4. Табыс (Винительный)	бұны (этого, эту)	соны (того, ту)	осыны (этого)	ананы (того)	мынаны (этого)
5. Жатыс (Местный)	бұнда (здесь)	сонда (там)	осында (здесь)	анада (в том)	мынада (в этом)
6. Шығыс (Исходный)	бұдан (от этого)	содан (от того, оттуда)	осыдан (от этого)	анадан (от того)	мынадан (от этого)
7. Көмектес (Творительный)	бұнымен (с этим)	сонымен (с тем)	осымен (с этим)	анамен (с тем)	мынамен (с этим)

**Сілтеу есімдіктерінің тәуелденуі
(Притяжательная форма указательных местоимений)**

Есімдіктер (Местоимения) Жақ (Лицо)	Бұл	Сол	Ол	Осы
I. Менің	бұным мұным	соным	оным	осым
II. Сенің	бұның мұның	соның	оның	осың
II. Сіздің	бұныңыз мұныңыз	соныңыз	оныңыз	осыңыз
III. Оның	бұнысы мұнысы	сонысы	онысы	осысы осынысы

**Өздік есімдіктің септелуі
(Склонение возвратного местоимения)**

Жекеше (Единственное число)				
Жақ (Лицо) Септіктер (Падежи)	I	II	II (Сыпайы түрі) (Вежливая форма)	III
1. Атау (Именительный)	өзім (я сам, я сама)	өзің (ты сам, ты сама)	өзіңіз (вы сами)	өзі (он сам, она сама)
2. Ілік (Родительный)	өзімнің	өзіңнің	өзіңіздің	өзінің
3. Барыс (Дательно- направительный)	өзіме	өзіңе	өзіңізге	өзіне
4. Табыс (Винительный)	өзімді	өзіңді	өзіңізді	өзін
5. Жатыс (Местный)	өзімде	өзіңде	өзіңізде	өзінде
6. Шығыс (Исходный)	өзімнен	өзіңнен	өзіңізден	өзінен
7. Комактес (Творительный)	өзіммен	өзіңмен	өзіңізбен	өзімен

Көпше (Множественное число)

Септіктер (Падежи) / Жак (Лицо)	I	II	II Сыпайы түрі (Всжливая форма)	III
1. Атау (Именительный)	өзіміз (мы сами)	өздерің (вы сами)	өздеріңіз (вы сами)	өздері (они сами)
2. Ілік (Родительный)	өзіміздің өздеріміздің	өздеріңнің	өздеріңіздің	өздерінің
3. Барыс (Дательно- направительный)	өзімізге өздерімізге	өздеріңе	өздеріңізге	өздеріне
4. Табыс (Винительный)	өзімізді өздерімізді	өздеріңді	өздеріңізді	өздерін
5. Жатыс (Местный)	өзімізде өздерімізде	өздеріңде	өздеріңізде	өздерінде
6. Шығыс (Исходный)	өзімізден өздерімізден	өздеріңнен	өздеріңізден	өздерінен
7. Көмектес (Творительный)	өзімізбен өздерімізбен	өздеріңмен	өздеріңізбен	өздерімен

Етістік (Глагол)

Етістік заттың қимылын, іс-әрекетін білдіріп, **не істеді? не қылды?** деген сұрақтарға жауап береді.

Глагол обозначает действие предмета и отвечает на вопросы **что делать? что сделать?**

Түрлері (Типы)		Мысалдар (Примеры)
I. Тұлғасына қарай (По способу образования)	1. Негізгі (Непроизводные)	оқы, жаз, бар, кел, бер
	2. Туынды (Производные)	тұзда, ойна, кешік, тазар
II. Мағынасына қарай (По значению)	1. Негізгі (Основные)	ал, қал, көр, сөйле, әкел
	2. Көмекші (Вспомогательные)	а) е, ет, де ә) бол, әкет, тұр, шық
III. Объектіге қатынасына қарай (По отношению к объекту)	1. Салт (Непереходные)	бар, кел, отыр, жүр, тұр
	2. Сабақты (Переходные)	жаз, ал, бер, айт, аш, жап
IV. Іс-әрекеттің орындалуына қарай (По отношению к результату действия)	1. Болымды (Положительные)	бар, кел, оқы, жаз
	2. Болымсыз (Отрицательные)	барма, барған жоқ, келген емес
V. Құрамына қарай (По составу)	1. Дара (Простые)	жаз, оқы, ойна, гүлде

Күрделі етістік	<p>2. Күрделі (Сложные) а) Құрама $\sqrt{\text{етістік}+\text{етістік}}$ (Составные) $\sqrt{\text{глагол}+\text{глагол}}$</p>	барып кел, кіріп шық, келіп кет, алып бар, алып қайт
	<p>ә) Құранды $\sqrt{\text{есім}+\text{етістік}}$ (Составные) $\sqrt{\text{имя}+\text{глагол}}$</p>	жәрдем ет, қызмет қыл, адам бол, арман ет, үлгі қыл, қабыл ал
	<p>б) Қосарлы (Парные)</p>	алдап-сулау, арып-ашып, шаршап-шалдығу, ойланып-толғану
Аналитикалық формалы	<p>в) Біріккен (кіріккен) (Сращенно-слитные)</p>	апар, әкел, әпер, бүйт, сүйт, өйт
	<p>г) Тұрақты (Фразеологические)</p>	ауыз жаласу, таяқ жеу, жүрек жалғау, опық жеу, жігері құм болу, бос қою
	<p>д) Аналитикалық $\sqrt{\text{етістік}+\text{көмекші етістік}}$ (Аналитические) $\sqrt{\text{глагол}+\text{вс. глагол}}$</p>	барып еді, айта сал, оқи бер, жазып бер, алып жібер

Етіс (Залог)

Іс-әрекет, қимыл мен субъект және объект арасындағы қатынастарды білдіретін етістіктің категориясы **етіс** деп аталады.

Залог глагола выражают возможные отношения между действующим лицом и объектом действия.

Түрлері (Типы)	Жұрнақтар (Аффиксы)	Мысалдар (Примеры)
1. Өздік (Возвратный)	-ын, -ін, -н	киінді, таранды, жуынды
2. Ырықсыз (Страдательный)	-ыл, -іл, -л -ын, -ін, -н	киілді, таралды, жуылды салынды, әкелінді
3. Ортақ (Совместный)	-ыс, -іс, -с	сөйлесті, ойласты, әкелісті
4. Өзгелік (Побудительный)	-дыр, -дір, -тыр, -тір -ғыз, -гіз, -қыз, -кіз, -т	жуғызды, жаздырды, айтқыздырды, кескіз, әкелдір, келтір, жүгірт

Есімше (Причастие)

Есімге де, етістікке де тән грамматикалық белгілерді қамтитын етістіктің категориясы **есімше** деп аталады.

Причастие — это форма глагола, обозначающая принадлежность предмета к действию и имеющая признаки глагола и прилагательного.

Түрлері (Типы)	Жұрнақтар (Аффиксы)	Мысалдар (Примеры)
1. Өткен шақ (Прошедшее)	-ған, -ген, -қан, -кен	барған, келген, айтқан, кеткен
2. Келер шақ (Будущее)	-ар, -ер, -р, -с (болымсыздық)	барар, келер, айтар, кетер, бармас, келмес
3. Дағдылы (Обычнос)	а) -атын, -етін, -йтын, -йтін ә) -ушы, -уші	баратын, келетін, оқитын барушы, келуші
4. Мақсат (Цели)	-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек	бармақ, келмек, айтпақ, көрмек, кетпек

Көсемше (Деепричастие)

Етістікке тән кимыл-әрекеттің себебін, белгісін, сын-сипатын көрсетіп тұратын категория **к о с е м ш е** деп аталады.

Деепричастие — это форма глагола, обозначающая добавочное действие по отношению к основному действию.

Түрлері (Типы)	Жұрнақтар (Аффиксы)	Мысалдар (Примеры)
1. Өткен шақ (Прошедшее)	-ып, -іп, -п	барып, келіп, оқып
2. Ауыспалы шақ (Переходное)	- а, -е, -й	бара, келе, ойнай
3. Мақсат (Цели)	-ғалы, -гелі, -қалы, -келі	барғалы, келгелі, айтқалы, кеткелі
4. Мезгіл (Времени)	-ғанша, -генше, -қанша, -кенше	барғанша, келгенше, кеткенше
5. Шарт (Условия)	-майынша, -мейінше	бармайынша, келмейінше, бермейінше

**Нақ осы шақ (Жай түрі)
Собственно-настоящее время (Простая форма)**

Нақ осы шақ сөйлеу кезінде болып жатқан іс-әрекетті білдіреді.

Нақ осы шақтың жай түрі *отыр, тұр, жатыр, жүр* көмекші етістіктеріне жіктік жалғауының тіркесуі арқылы жасалып, іс-әрекет, қимылдың тура сөйлеу кезеңінде болып жатқандығын білдіреді.

Собственно-настоящее время обозначает действие, которое происходит в момент речи. Оно имеет две формы: **простую** и **сложную**.

Простая форма образуется от четырех глаголов: *отыр, тұр, жатыр, жүр* путем прибавления к ним личных окончаний.

Жекеше (Единственная форма)			
Соңғы дыбыс (Конечный звук)	Көмекші етістіктер (Вспомогательные глаголы)	Жіктік жалғау (Личные окончания)	Буын (Слог)
Жақ (Лицо)			
I. Мен	отыр, тұр, жатыр	+мын	Жуан (Твердый)
	жүр	+мін	Жіңішке (Мягкий)
II. Сен	отыр, тұр, жатыр	+сың	Жуан (Твердый)
	жүр	+сің	Жіңішке (Мягкий)
III. Сіз	отыр, тұр, жатыр	+сыз	Жуан (Твердый)
	жүр	+сіз	Жіңішке (Мягкий)
IV. Ол	отыр, тұр, жатыр	—	Жуан (Твердый)
	жүр	—	Жіңішке (Мягкий)

Копше (Множественное число)			
Сонгы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Комекші етістіктер (Вспомогательные глаголы)	Жіктік жалғау (Личные окончания)	Буын (Слог)
I. Біз	отыр, тұр, жатыр	+мыз	Жуан (Твердый)
	жүр	+міз	Жіңішке (Мягкий)
II. Сендер	отыр, тұр, жатыр	+сыңдар	Жуан (Твердый)
	жүр	+сіндер	Жіңішке (Мягкий)
III. Сіздер	отыр, тұр, жатыр	+сыздар	Жуан (Твердый)
	жүр	+сіздер	Жіңішке (Мягкий)
III. Ол	отыр, тұр, жатыр	—	Жуан (Твердый)
	жүр	—	Жіңішке (Мягкий)

Нак осы шак (Күрделі түрі)
Собственно-настоящее время (Сложная форма)

Нак осы шақтың күрделі түрі етістікке *-ып, -іп, -п* және *-а, -е* көсемшелердің жұрнақтары мен *отыр, тұр, жатыр, жүр* көмекші етістіктерінің тіркесуі арқылы жасалып, іс-әрекет, қимылдың тура сөйлеу кезеңінде болып жатқандығын білдіреді.

Сложная форма образуется от основы глагола путем прибавления к ней суффиксов *-п, -ып, -іп, -а, -е, -й* и вспомогательных глаголов *отыр, тұр, жүр, жатыр*.

Жекеше (Единственное число)			
Соңғы дыбыс (Конечный звук)	Дауыссыз (Согласные)	Жіктік жалғау (Личные окончания)	Буын (Слог)
Жак (Лицо)			
I. Мен	-ып, -іп, -п + отыр, тұр, жатыр -а, -е + жатыр	+мын	Жуан (Твердый)
	-ып, -іп, -п + жүр	+мін	Жінішке (Мягкий)
II. Сен	-ып, -іп, -п + отыр, тұр, жатыр -а, -е + жатыр	+сын	Жуан (Твердый)
	-ып, -іп, -п + жүр	+сің	Жінішке (Мягкий)
III. Сіз	-ып, -іп, -п + отыр, тұр, жатыр -а, -е + жатыр	+сыз	Жуан (Твердый)
	-ып, -іп, -п + жүр	+сіз	Жінішке (Мягкий)
III. Ол	-ып, -іп, -п + отыр, тұр, жатыр -а, -е + жатыр	—	Жуан (Твердый)
	-ып, -іп, -п + жүр	—	Жінішке (Мягкий)

Жекеше (Единственное число)

Соңғы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауыссыз (Согласные)	Буын (Слог)
I. Мен	сөйле+п отыр+мын кел+іп түр+мын бар+а жатыр+мын жаз+ып жатыр+мын	Жуан (Твердый)
	оқы+п жүр+мін	Жіңішке (Мягкий)
II. Сен	сөйлс+п отыр+сың кел+іп түр+сың бар+а жатыр+сың жаз+ып жатыр+сың	Жуан (Твердый)
	оқы+п жүр+сің	Жіңішке (Мягкий)
III. Сіз	сөйле+п отыр+сыз кел+іп түр+сыз бар+а жатыр+сыз жаз+ып жатыр+сыз	Жуан (Твердый)
	оқы+п жүр+сіз	Жіңішке (Мягкий)
III. Ол	сөйле+п отыр кел+іп түр бар+а жатыр жаз+ып жатыр	Жуан (Твердый)
	оқы+п жүр	Жіңішке (Мягкий)

Көпше (Множественное число)

Соңғы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауыссыз (Согласные)	Жіктік жалғау (Личные окончания)	Буын (Слог)
I. Біз	-ып,-іп,-п+отыр, тұр, жатыр -а,-е+жатыр	+мыз	Жуан (Твердый)
	-ып,-іп,-п+жүр	+міз	Жіңішке (Мягкий)
II. Сендер	-ып,-іп,-п+отыр, тұр, жатыр -а,-е+жатыр	+сындар	Жуан (Твердый)
	-ып,-іп,-п+жүр	+сіндер	Жіңішке (Мягкий)
III. Сіздер	-ып,-іп,-п+отыр, тұр, жатыр -а,-е+жатыр	+сыздар	Жуан (Твердый)
	-ып,-іп,-п+жүр	+сіздер	Жіңішке (Мягкий)
III. Олар	-ып,-іп,-п+отыр, тұр, жатыр -а,-е+жатыр	–	Жуан (Твердый)
	-ып,-іп,-п+жүр	–	Жіңішке (Мягкий)

Көпше (Множественное число)

Соңғы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауыссыз (Согласные)		Буын (Слог)
I. Біз	сөйле+п кел+іп бар+а жаз+ып	отыр+мыз түр+мыз жатыр+мыз жатыр+мыз	Жуан (Твердый)
	оқы+п	жүр+міз	Жіңішке (Мягкий)
II. Сендер	сөйле+п кел+іп бар+а жаз+ып	отыр+сыңдар түр+сыңдар жатыр+сыңдар жатыр+сыңдар	Жуан (Твердый)
	оқы+п	жүр+сіздер	Жіңішке (Мягкий)
III. Сіздер	сөйле+п кел+іп бар+а жаз+ып	отыр+сыздар түр+сыздар жатыр+сыздар жатыр+сыздар	Жуан (Твердый)
	оқы+п	жүр+сіздер	Жіңішке (Мягкий)
III. Олар	сөйле+п кел+іп бар+а жаз+ып	отыр түр жатыр жатыр	Жуан (Твердый)
	оқы+п	жүр	Жіңішке (Мягкий)

Болжалды келер шак (Будущее предположительное время)

Болжалды келер шак алдагы уақытта болатын іс-әрекеттің жүзеге асу, аспауын күдікті, болжалды түрде аңғартады.

Етістіктің түбіріне **-р, -ар, -ер** косымшалары жалғануы арқылы жасалады.

Будущее предположительное время означает вероятное действие, причем степень вероятности является неопределенной.

Образуется путем прибавления к основе глагола аффиксов **-р, -ар, -ер**.

Жекеше (Единственное число)				
Сонгы дыбыс (Конечный звук)	Дауыссыз (Согласные)	Дауысты (Гласные)	Жіктік жалғауы (Личные окончания)	Буын (Слог)
Жак (Лицо)				
I. Мен	-ар	-р	+мын	Жуан (Твердый)
	-ер	-р	+мін	Жіңішке (Мягкий)
II. Сен	-ар	-р	+сың	Жуан (Твердый)
	-ер	-р	+сің	Жіңішке (Мягкий)
III. Сіз	-ар	-р	+сыз	Жуан (Твердый)
	-ер	-р	+сіз	Жіңішке (Мягкий)
III. Ол	-ар	-р	—	Жуан (Твердый)
	-ер	-р	—	Жіңішке (Мягкий)

Жекеше (Единственное число)				
Жак (Лицо)	Сонгы дыбыс (Конечный звук)	Дауыссыз (Согласные)	Дауысты (Гласные)	Буын (Слог)
I. Мен		бар+ар+мын	оқы+р+мын	Жуан (Твердый)
		кел+ер+мін	сөйле+р+мін	Жінішке (Мягкий)
II. Сен		бар+ар+сың	оқы+р+сың	Жуан (Твердый)
		кел+ер+сің	сөйле+р+сің	Жінішке (Мягкий)
III. Сіз		бар+ар+сыз	оқы+р+сыз	Жуан (Твердый)
		кел+ер+сіз	сөйле+р+сіз	Жінішке (Мягкий)
III. Ол		бар+ар	оқы+р	Жуан (Твердый)
		кел+ер	сөйле+р	Жінішке (Мягкий)

Копше (Множественное число)					
Жак (Лицо)	Сонгы дыбыс (Конечный звук)	Дауыссыз (Согласные)	Дауысты (Гласные)	Жіктік жалғауы (Личные окончания)	Буын (Слог)
I. Біз		-ар	-р	+мыз	Жуан (Твердый)
		-ер	-р	+міз	Жінішке (Мягкий)
II. Сендер		-ар	-р	+сындар	Жуан (Твердый)
		-ер	-р	+сіндер	Жінішке (Мягкий)

II. Сіздер	-ар	-р	+сыздар	Жуан (Твердый)
	-ер	-р	+сіздер	Жіңішке (Мягкий)
III. Олар	-ар	-р	—	Жуан (Твердый)
	-ер	-р	—	Жіңішке (Мягкий)

Копше (Множественное число)			
Сонгы дыбыс (Конечный звук)	Дауыссыз (Согласные)	Дауысты (Гласные)	Буын (Слог)
Жак (Лицо)			
I. Біз	бар+ар+мыз	оқы+р+мыз	Жуан (Твердый)
	кел+ер+міз	сөйле+р+міз	Жіңішке (Мягкий)
II. Сендер	бар+ар+сыңдар	оқы+р+сыңдар	Жуан (Твердый)
	кел+ер+сіндер	сөйле+р+сіндер	Жіңішке (Мягкий)
II. Сіздер	бар+ар+сыздар	оқы+р+сыздар	Жуан (Твердый)
	кел+ер+сіздер	сөйле+р+сіздер	Жіңішке (Мягкий)
III. Олар	бар+ар	оқы+р	Жуан (Твердый)
	кел+ер	сөйле+р	Жіңішке (Мягкий)

Болымсыз түрі (Отрицательная форма)

Болжалды келер шақтың болымсыз түрі етістіктің түбіріне ма+с, ме+с, ба+с, бе+с, па+с, пе+с жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады.

Отрицательная форма будущего положительного времени образуется при помощи суффиксов ма+с; ме+с; ба+с; бе+с; па+с; пе+с.

Жекеше (Единственное число)						
Сонғы дыбыс (Конечный звук)	Дауысты, үнді р, л, й, у (Гласные, сонорные р, л, й, у)	Ұяң, үнді м, н, ң (Звонкие и сонорные м, н, ң)	Қатан (Глухие)	Дауысты (Гласные)	Жіктік жалғауы (Личные окончания)	Буын (Слог)
I. Мен	-ма	-ба	-па	+с	+пын	Жуан (Твердый)
	-ме	-бе	-пе	+с	+пін	Жіңішке (Мягкий)
II. Сен	-ма	-ба	-па	+с	+сың	Жуан (Твердый)
	-ме	-бе	-пе	+с	+сін	Жіңішке (Мягкий)
III. Сіз	-ма	-ба	-па	+с	+сыз	Жуан (Твердый)
	-ме	-бе	-пе	+с	+сіз	Жіңішке (Мягкий)
III. Ол	-ма	-ба	-па	+с	—	Жуан (Твердый)
	-ме	-бе	-пе	+с	—	Жіңішке (Мягкий)

Жекеше (Единственное число)

Сонғы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауысты, үнді Р, л, й, у (Гласные, сонорные Р, л, й, у)	Уян, үнді м, н, ң (Звонкие и сонорные м, н, ң)	Қатан (Глухие)	Буын (Слог)
I. Мен	бар+ма+с+пін	жаз+ба+с+пін	айт+па+с+пін	Жуан (Твердый)
	кел+ме+с+пін	сен+бе+с+пін	күт+пе+с+пін	Жіңішке (Мягкий)
II. Сен	бар+ма+с+сың	жаз+ба+с+сың	айт+па+с+сын	Жуан (Твердый)
	кел+ме+с+сін	сен+бе+с+сін	күт+пе+с+сін	Жіңішке (Мягкий)
III. Сіз	бар+ма+с+сыз	жаз+ба+с+сыз	айт+па+с+сыз	Жуан (Твердый)
	кел+ме+с+сіз	сен+бе+с+сіз	күт+пе+с+сіз	Жіңішке (Мягкий)
III. Ол	бар+ма+с	жаз+ба+с	айт+па+с	Жуан (Твердый)
	кел+ме+с	сен+бе+с	күт+пе+с	Жіңішке (Мягкий)

Көпше (Множественное число)

Сонгы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауысты, үнді р, л, й, у (Гласные, сонорные р, л, й, у)	Үян, үнді м, н, ң (Звонкие и сонорные м, н, ң)	Қаған (Глухие)	Дауысты (Гласные)	Жіктік жалғауы (Личные окончания)	Буын (Слог)
I. Біз	-ма	-ба	-па	+с	+пыз	Жуан (Твердый)
	-ме	-бе	-пе	+с	+піз	Жіңшке (Мягкий)
II. Сендер	-ма	-ба	-па	+с	+сындар	Жуан (Твердый)
	-ме	-бе	-пе	+с	+сіңдер	Жіңшке (Мягкий)
III. Сіздер	-ма	-ба	-па	+с	+сыздар	Жуан (Твердый)
	-ме	-бе	-пе	+с	+сіздер	Жіңшке (Мягкий)
III. Олар	-ма	-ба	-па	+с	-	Жуан (Твердый)
	-ме	-бе	-пе	+с	-	Жіңшке (Мягкий)

Копше (Множественное число)

Сонгы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауысты, үнді Р, л, й, у (Гласные, сонорные Р, л, й, у)	Уяң, үнді м, н, н (Звонкие и сонорные м, н, н)	Қаған (Глухие)	Буын (Слог)
I. Біз	бар+ма+с+пыз	жаз+ба+с+пыз	айт+па+с+пыз	Жуан (Твердый)
	кел+ме+с+піз	сен+бе+с+піз	күт+пе+с+піз	Жінішке (Мягкий)
II. Сендер	бар+ма+с+сыңдар	жаз+ба+с+сыңдар	айт+па+с+сыңдар	Жуан (Твердый)
	кел+ме+с+сіндер	сен+бе+с+сіндер	күт+пе+с+сіндер	Жінішке (Мягкий)
III. Сіздер	бар+ма+с+сыздар	жаз+ба+с+сыздар	айт+па+с+сыздар	Жуан (Твердый)
	кел+ме+с+сіздер	сен+бе+с+сіздер	күт+пе+с+сіздер	Жінішке (Мягкий)
III. Олар	бар+ма+с	жаз+ба+с	айт+па+с	Жуан (Твердый)
	кел+ме+с	сен+бе+с	күт+пе+с	Жінішке (Мягкий)

Мақсатты келер шак (Будущее время цели)

Мақсатты келер шак істелетін істі мақсат ете айтады, алда болатын қимыл-әрекетті ашық білдірмейді.

Будущее время цели означает, что действие будет происходить с каким-то намерением, с целью.

Жекеше (Единственное число)					
Соңғы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауысты, үнді P, л, й, у (Гласные, сонорные P, л, й, у)	Ұяң, үнді м, н, н (Звонкие и сонорные м, н, н)	Қаған (Глухие)	Жіктік жалғауы (Личные окончания)	Буын (Слог)
I. Мен	-мақ	-бақ	-пақ	+пын	Жуан (Твердый)
	-мек	-бек	-пек	+пін	Жіңшке (Мягкий)
II. Сен	-мақ	-бақ	-пақ	+сың	Жуан (Твердый)
	-мек	-бек	-пек	+сін	Жіңшке (Мягкий)
III. Сіз	-мақ	-бақ	-пақ	+сыз	Жуан (Твердый)
	-мек	-бек	-пек	+сіз	Жіңшке (Мягкий)
III. Ол	-мақ	-бақ	-пақ	—	Жуан (Твердый)
	-мек	-бек	-пек	—	Жіңшке (Мягкий)

Жекеше (Единственное число)

<p align="center">Сонгы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)</p>	<p align="center">Дауысты, үнді Р, л, й, у (Гласные, сонорные Р, л, й, у)</p>	<p align="center">Ұяң, үнді м, н, ң (Звонкие, сонорные м, н, ң)</p>	<p align="center">Қатан (Глухие)</p>	<p align="center">Буын (Слог)</p>
<p align="center">I. Мен</p>	бар+мақ+пын	жаз+бақ+пын	айт+пақ+пын	Жуан (Твердый)
	кел+мек+пін	мін+бек+пін	күт+пек+пін	Жіңішке (Мягкий)
<p align="center">II. Сен</p>	бар+мақ+сың	жаз+бақ+сын	айт+пақ+сың	Жуан (Твердый)
	кел+мек+сін	мін+бек+сін	күт+пек+сін	Жіңішке (Мягкий)
<p align="center">III. Сіз</p>	бар+мақ+сыз	жаз+бақ+сыз	айт+пақ+сыз	Жуан (Твердый)
	кел+мек+сіз	мін+бек+сіз	күт+пек+сіз	Жіңішке (Мягкий)
<p align="center">III. Ол</p>	бар+мақ	жаз+бақ	айт+пақ	Жуан (Твердый)
	кел+мек	мін+бек	күт+пек	Жіңішке (Мягкий)

Копше (Множественное число)

Соңгы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауысты, үнді Р, л, й, у (Гласные, сонорные Р, л, й, у)	Уяң, үнді м, н, н (Звонкие, сонорные м, н, н)	Қатан (Глухие)	Жіктік жалғауы (Личные окончания)	Буын (Слог)
I. Біз	-мақ	-бақ	-пақ	+пыз	Жуан (Твердый)
	-мек	-бек	-пек	+піз	Жінішке (Мягкий)
II. Сендер	-мақ	-бақ	-пақ	+сыңдар	Жуан (Твердый)
	-мек	-бек	-пек	+сіңдер	Жінішке (Мягкий)
	-мақ	-бақ	-пақ	+сыздар	Жуан (Твердый)
	-мек	-бек	-пек	+сіздер	Жінішке (Мягкий)
III. Олар	-мақ	-бақ	-пақ	-	Жуан (Твердый)
	-мек	-бек	-пек	-	Жінішке (Мягкий)

Копше (Множественное число)

Сонгы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауысты, үнді р, л, й, у (Гласные, сонорные р, л, й, у)	Уяң, үнді м, н, н (Звонкие и сонорные м, н, н)	Қатан (Глухие)	Буын (Слог)
I. Біз	бар+мак+пыз кел+мек+піз	жаз+бақ+пыз мін+бек+піз	айт+пак+пыз күт+пек+піз	Жуан (Твердый) Жіңішке (Мягкий)
II. Сендер	бар+мак+сыңдар кел+мек+сіндер	жаз+бақ+сыңдар мін+бек+сіндер	айт+пак+сыңдар күт+пек+сіндер	Жуан (Твердый) Жіңішке (Мягкий)
III. Сіздер	бар+мак+сыздар кел+мек+сіздер	жаз+бақ+сыздар мін+бек+сіздер	айт+пак+сыздар күт+пек+сіздер	Жуан (Твердый) Жіңішке (Мягкий)
III. Олар	бар+мак кел+мек	жаз+бак мін+бек	айт+пак күт+пек	Жуан (Твердый) Жіңішке (Мягкий)

Ауыспалы келер шақ (Переходное будущее время)

Ауыспалы келер шақ контекстегі сөздердің ынғайына қарай бірде осы шақ, бірде келер шақ мағынасында ауысып жұмсалады.

Переходное будущее время в зависимости от контекста может обозначать и настоящее, и будущее время.

Жекеше (Единственное число)				
Сонғы дыбыс (Конечный звук)	Дауыссыз (Согласные)	Дауысты (Гласные)	Жіктік жалғауы (Личные окончания)	Буын (Слог)
Жақ (Лицо)				
I. Мен	-а	-й	+мын	Жуан (Твердый)
	-е	-й	+мін	Жіңішке (Мягкий)
II. Сен	-а	-й	+сың	Жуан (Твердый)
	-е	-й	+сің	Жіңішке (Мягкий)
II. Сіз	-а	-й	+сыз	Жуан (Твердый)
	-е	-й	+сіз	Жіңішке (Мягкий)
III. Ол	-а	-й	+ды	Жуан (Твердый)
	-е	-й	+ді	Жіңішке (Мягкий)

Жекеше (Единственное число)

Соңғы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауыссыз (Согласные)	Дауысты (Гласные)	Буын (Слог)
I. Мен	бар+а+мын	ойна+й+мын	Жуан (Твердый)
	кел+е+мін	сөйле+й+мін	Жіңішке (Мягкий)
II. Сен	бар+а+сың	ойна+й+сың	Жуан (Твердый)
	кел+е+сің	сөйле+й+сің	Жіңішке (Мягкий)
III. Сіз	бар+а+сыз	ойна+й+сыз	Жуан (Твердый)
	кел+е+сіз	сөйле+й+сіз	Жіңішке (Мягкий)
III. Ол	бар+а+ды	ойна+й+ды	Жуан (Твердый)
	кел+е+ді	сөйле+й+ді	Жіңішке (Мягкий)

Көпше (Множественное число)

Соңғы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауыссыз (Согласные)	Дауысты (Гласные)	Жіктік жалғауы (Личные окончания)	Буын (Слог)
I. Біз	-а	-й	+мыз	Жуан (Твердый)
	-е	-й	+міз	Жіңішке (Мягкий)
II. Сендер	-а	-й	+сыңдар	Жуан (Твердый)
	-е	-й	+сіңдер	Жіңішке (Мягкий)
III. Сіздер	-а	-й	+сыздар	Жуан (Твердый)
	-е	-й	+сіздер	Жіңішке (Мягкий)
III. Олар	-а	-й	+ды	Жуан (Твердый)
	-е	-й	+ді	Жіңішке (Мягкий)

Көпше (Множественное число)

Жак (Лицо) / Сонгы дыбыс (Конечный звук)	Дауыссыз (Согласные)	Дауысты (Гласные)	Буын (Слог)
I. Біз	бар+а+мыз	ойна+й+мыз	Жуан (Твердый)
	кел+е+міз	сөйле+й+міз	Жіңішке (Мягкий)
II. Сендер	бар+а+сыңдар	ойна+й+сыңдар	Жуан (Твердый)
	кел+е+сіңдер	сөйле+й+сіңдер	Жіңішке (Мягкий)
II. Сіздер	бар+а+сыздар	ойна+й+сыздар	Жуан (Твердый)
	кел+е+сіздер	сөйле+й+сіздер	Жіңішке (Мягкий)
III. Олар	бар+а+ды	ойна+й+ды	Жуан (Твердый)
	кел+е+ді	сөйле+й+ді	Жіңішке (Мягкий)

Нактылы өткен шақ (Прошедшее категорическое время)*

Нактылы өткен шақ кимыл әрекеттің нактылы болғанын білдіреді.
 Прошедшее категорическое время – обозначает действие, имевшее место в прошлом.

Жекеше (Единственное число)					
Жак (Лицо)	Соңғы дыбыс (Конечный звук)	Қатаң (Глухие)	Дауысты, ұян, үнді (Гласные, звонкие, сонорные)	Жіктік жалғау (Личные окончания)	Буын (Слог)
I. Мен	-ты	-ды	+м	Жуан (Твердый)	
	-ті	-ді	+м	Жіңішке (Мягкий)	
II. Сен	-ты	-ды	+ң	Жуан (Твердый)	
	-ті	-ді	+ң	Жіңішке (Мягкий)	
II. Сіз	-ты	-ды	+ңыз	Жуан (Твердый)	
	-ті	-ді	+ңыз	Жіңішке (Мягкий)	
III. Ол	-ты	-ды	–	Жуан (Твердый)	
	-ті	-ді	–	Жіңішке (Мягкий)	

* Оқулықтарда жедел өткен шақ атауымен берілген.
 (В учебниках именуется недавно прошедшим временем).

Жекеше (Единственное число)

Сонғы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Қатаң (Глухие)	Дауысты, ұян, үнді (Гласные, звонкие, сонорные)	Буын (Слог)
I. Мен	айт+ты+м	жаз+ды+м	Жуан (Твердый)
	кет+ті+м	кел+ді+м	Жіңішке (Мягкий)
II. Сен	айт+ты+ң	жаз+ды+ң	Жуан (Твердый)
	кет+ті+ң	кел+ді+ң	Жіңішке (Мягкий)
II. Сіз	айт+ты+ңыз	жаз+ды+ңыз	Жуан (Твердый)
	кет+ті+ңіз	кел+ді+ңіз	Жіңішке (Мягкий)
III. Ол	айт+ты	жаз+ды	Жуан (Твердый)
	кет+ті	кел+ді	Жіңішке (Мягкий)

Қошпе (Множественное число)

Сонғы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Қатаң (Глухие)	Дауысты, ұян, үнді (Гласные, звонкие, сонорные)	Жіктік жалғау (Личные окончания)	Буын (Слог)
I. Біз	-ты	-ды	+к	Жуан (Твердый)
	-ті	-ді	+к	Жіңішке (Мягкий)
II. Сендер	-ты	-ды	+ндар	Жуан (Твердый)
	-ті	-ді	+ндер	Жіңішке (Мягкий)
II. Сіздер	-ты	-ды	+ңыздар	Жуан (Твердый)
	-ті	-ді	+ңіздер	Жіңішке (Мягкий)

III. Олар	-ты	-ды	–	Жуан (Твердый)
	-ті	-ді	–	Жіңішке (Мягкий)

Көпше (Множественное число)			
Сонғы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Қатан (Глухие)	Дауысты, ұяң, үнді (Гласные, звонкие, сонорные)	Буын (Слог)
I. Біз	айт+ты+к	жаз+ды+к	Жуан (Твердый)
	кет+ті+к	кел+ді+к	Жіңішке (Мягкий)
II. Сендер	айт+ты+ндар	жаз+ды+ндар	Жуан (Твердый)
	кет+ті+ндер	кел+ді+ндер	Жіңішке (Мягкий)
II. Сіздер	айт+ты+ңыздар	жаз+ды+ңыздар	Жуан (Твердый)
	кет+ті+ңіздер	кел+ді+ңіздер	Жіңішке (Мягкий)
III. Олар	айт+ты	жаз+ды	Жуан (Твердый)
	кет+ті	кел+ді	Жіңішке (Мягкий)

Нәтижелі өткен шақ (Прошедшее результативное время)*

Нәтижелі өткен шақ істің әлдеқашан бұрын істелгендігін және сөйлеушінің оның істелгендігіне анық көзі жететіндігін білдіреді.

Результативное прошедшее время означает завершившееся действие, говорящий сообщает убедительно о совершении действия:

Жекеше (Единственное число)				
Соңғы дыбыс (Конечный звук)	Дауысты, ұяң, үнді (Гласные, звонкие, сонорные)	Қатан (Глухие) звонкие,	Жіктік жалғау (Личные окончания)	Буын (Слог)
I. Мен	-ған	-қан	+мын	Жуан (Твердый)
	-ген	-кен	+мін	Жіңішке (Мягкий)
II. Сен	-ған	-қан	+сың	Жуан (Твердый)
	-ген	-кен	+сің	Жіңішке (Мягкий)
III. Сіз	-ған	-қан	+сыз	Жуан (Твердый)
	-ген	-кен	+сіз	Жіңішке (Мягкий)
III. Ол	-ған	-қан	—	Жуан (Твердый)
	-ген	-кен	—	Жіңішке (Мягкий)

* Оқулықтарда бұрынғы өткен шақ атауымен берілген.
(В учебниках именуется давно прошедшим временем).

Жекеше (Единственное число)

Соңғы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауысты, уян, үнді (Гласные, звонкие, сонорные)	Қатаң (Глухие)	Буын (Слог)
I. Мен	бар+ған+мын	айт+қан+мын	Жуан (Твердый)
	кел+ген+мін	кет+кен+мін	Жіңішке (Мягкий)
II. Сен	бар+ған+сың	айт+қан+сың	Жуан (Твердый)
	кел+ген+сің	кет+кен+сің	Жіңішке (Мягкий)
III. Сіз	бар+ған+сыз	айт+қан+сыз	Жуан (Твердый)
	кел+ген+сіз	кет+кен+сіз	Жіңішке (Мягкий)
III. Ол	бар+ған	айт+қан	Жуан (Твердый)
	кел+ген	кет+кен	Жіңішке (Мягкий)

Көпше (Множественное число)

Соңғы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауысты, уян, үнді (Глас., звонкие, сонорные)	Қатаң (Глухие)	Жіктік жалғау (Личные окончания)	Буын (Слог)
I. Біз	-ған	-қан	+быз	Жуан (Твердый)
	-ген	-кен	+біз	Жіңішке (Мягкий)
II. Сендер	-ған	-қан	+сындар	Жуан (Твердый)
	-ген	-кен	+сіндер	Жіңішке (Мягкий)
III. Сіздер	-ған	-қан	+сыздар	Жуан (Твердый)
	-ген	-кен	+сіздер	Жіңішке (Мягкий)

III. Олар	-ған	-қан	–	Жуан (Твердый)
	-ген	-кен	–	Жіңішке (Мягкий)

Копше (Множественное число)

Жак (Лицо)	Соңғы дыбыс (Конечный звук)	Дауысты, уян, үнді (Гласные, звонкие, сонорные)	Қатаң (Глухие)	Буын (Слог)
I. Біз		бар+ған+быз	айт+қан+быз	Жуан (Твердый)
		кел+ген+біз	кет+кен+біз	Жіңішке (Мягкий)
II. Сендер		бар+ған+сыңдар	айт+қан+сыңдар	Жуан (Твердый)
		кел+ген+сіңдер	кет+кен+сіңдер	Жіңішке (Мягкий)
II. Сіздер		бар+ған+сыздар	айт+қан+сыздар	Жуан (Твердый)
		кел+ген+сіздер	кет+кен+сіздер	Жіңішке (Мягкий)
III. Олар		бар+ған	айт+қан	Жуан (Твердый)
		кел+ген	кет+кен	Жіңішке (Мягкий)

Субъективті өткен шақ (Прошедшее субъективное время)*

Субъективті өткен шақ іс-әрекеттің орындалу кезінде сөйлеушінің басы-қасында болмағанын, өзге біреудің айтуы арқылы білгендігін не есіне түсіргендігін білдіреді.

Прошедшее субъективное время употребляется в тех случаях, когда говорящий сам не является очевидцем совершенного действия, а узнает о нем из других источников или восстанавливает в памяти.

Жекеше (Единственное число)					
Жақ (Лицо)	Сонғы дыбыс (Конечный звук)	Дауыссыз (Согласные)	Дауысты (Гласные)	Жіктік жалғауы (Личные окончания)	Буын (Слог)
I. Мен	-ып	-п	-п	+пын	Жуан (Твердый)
	-іп	-п	-п	+пін	Жіңішке (Мягкий)
II. Сен	-ып	-п	-п	+сың	Жуан (Твердый)
	-іп	-п	-п	+сің	Жіңішке (Мягкий)
III. Сіз	-ып	-п	-п	+сыз	Жуан (Твердый)
	-іп	-п	-п	+сіз	Жіңішке (Мягкий)
IV. Ол	-ып	-п	-п	+ты	Жуан (Твердый)
	-іп	-п	-п	+ті	Жіңішке (Мягкий)

* Оқулықтарда бұрынғы өткен шақ атауымен берілген.
(В учебниках именуется давно прошедшим временем).

Жекеше (Единственное число)

Соңғы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауыссыз (Согласные)	Дауысты (Гласные)	Буын (Слог)
I. Мен	бар+ып+пын	оқы+п+пын	Жуан (Твердый)
	кел+іп+пін	ізде+п+пін	Жіңішке (Мягкий)
II. Сен	бар+ып+сың	оқы+п+сың	Жуан (Твердый)
	кел+іп+сің	ізде+п+сің	Жіңішке (Мягкий)
III. Сіз	бар+ып+сыз	оқы+п+сыз	Жуан (Твердый)
	кел+іп+сіз	ізде+п+сіз	Жіңішке (Мягкий)
III. Ол	бар+ып+ты	оқы+п+ты	Жуан (Твердый)
	кел+іп+ті	ізде+п+ті	Жіңішке (Мягкий)

Копше (Множественное число)					
Жак (Лицо)	Соңғы дыбыс (Конечный звук)	Дауыссыз (Согласные)	Дауысты (Гласные)	Жіктік жалғауы (Личные окончания)	Буын (Слог)
I. Біз		-ып	-п	+пыз	Жуан (Твердый)
		-іп	-п	+піз	Жіңішке (Мягкий)
II. Сендер		-ып	-п	+сындар	Жуан (Твердый)
		-іп	-п	+сіндер	Жіңішке (Мягкий)
II. Сіздер		-ып	-п	+сыздар	Жуан (Твердый)
		-іп	-п	+сіздер	Жіңішке (Мягкий)
III. Олар		-ып	-п	+ты	Жуан (Твердый)
		-іп	-п	+ті	Жіңішке (Мягкий)

Копше (Множественное число)				
Жак (Лицо)	Соңғы дыбыс (Конечный звук)	Дауыссыз (Согласные)	Дауысты (Гласные)	Буын (Слог)
I. Біз		бар+ып+пыз	оқы+п+пыз	Жуан (Твердый)
		кел+іп+піз	ізде+п+піз	Жіңішке (Мягкий)
II. Сендер		бар+ып+сындар	оқы+п+сындар	Жуан (Твердый)
		кел+іп+сіндер	ізде+п+сіндер	Жіңішке (Мягкий)
II. Сіздер		бар+ып+сыздар	оқы+п+сыздар	Жуан (Твердый)
		кел+іп+сіздер	ізде+п+сіздер	Жіңішке (Мягкий)
III. Олар		бар+ып+ты	оқы+п+ты	Жуан (Твердый)
		кел+іп+ті	ізде+п+ті	Жіңішке (Мягкий)

Дағдылы өткен шақ (Прошедшее обычное время)

Дағдылы өткен шақ ерте кезде болып өткен, дағдыға айналған (қай-таланып отырған) қимыл-әрекетті білдіреді.

Прошедшее обычное время означает действие, которое происходило в прошлом постоянно или неоднократно.

Жекеше (Единственное число)				
Сонғы дыбыс (Конечный звук)	Дауыссыз (Согласные)	Дауысты (Гласные)	Жіктік жалғауы (Личные окончания)	Буын (Слог)
І. Мен	-атын	-йтын	+мын	Жуан (Твердый)
	-етін	-йтін	+мін	Жіңішке (Мягкий)
ІІ. Сен	-атын	-йтын	+сың	Жуан (Твердый)
	-етін	-йтін	+сің	Жіңішке (Мягкий)
ІІІ. Сіз	-атын	-йтын	+сыз	Жуан (Твердый)
	-етін	-йтін	+сіз	Жіңішке (Мягкий)
ІІІІ. Ол	-атын	-йтын	—	Жуан (Твердый)
	-етін	-йтін	—	Жіңішке (Мягкий)

Жекеше (Единственное число)			
Сонғы дыбыс (Конечный звук)	Дауыссыз (Согласные)	Дауысты (Гласные)	Буын (Слог)
І. Мен	бар+атын+мын	ойна+йтын+мын	Жуан (Твердый)
	кел+етін+мін	сөйле+йтін+мін	Жіңішке (Мягкий)

II. Сен	бар+атын+сың	ойна+йтын+сың	Жуан (Твердый)
	кел+етін+сің	сөйле+йтін+сің	Жіңішке (Мягкий)
II. Сіз	бар+атын+сыз	ойна+йтын+сыз	Жуан (Твердый)
	кел+етін+сіз	сөйле+йтін+сіз	Жіңішке (Мягкий)
III. Ол	бар+атын	ойна+йтын	Жуан (Твердый)
	кел+етін	сөйле+йтін	Жіңішке (Мягкий)

Копше (Множественное число)					
Жак (Лицо)	Соңғы дыбыс (Конечный звук)	Дауыссыз (Согласные)	Дауысты (Гласные)	Жіктік жалғауы (Личные окончания)	Буын (Слог)
I. Біз		-атын	-йтын	+быз	Жуан (Твердый)
		-етін	-йтін	+біз	Жіңішке (Мягкий)
II. Сендер		-атын	-йтын	+сыңдар	Жуан (Твердый)
		-етін	-йтін	+сіндер	Жіңішке (Мягкий)
II. Сіздер		-атын	-йтын	+сыздар	Жуан (Твердый)
		-етін	-йтін	+сіздер	Жіңішке (Мягкий)
III. Олар		-атын	-йтын	—	Жуан (Твердый)
		-етін	-йтін	—	Жіңішке (Мягкий)

Копше (Множественное число)

Сонғы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауыссыз (Согласные)	Дауысты (Гласные)	Буын (Слог)
I. Біз	бар+атын+быз	ойна+йтын+быз	Жуан (Твердый)
	кел+етін+біз	сөйле+йтін+біз	Жіңішке (Мягкий)
II. Сендер	бар+атын+сындар	ойна+йтын+сындар	Жуан (Твердый)
	кел+етін+сіндер	сөйле+йтін+сіндер	Жіңішке (Мягкий)
III. Сіздер	бар+атын+сыздар	ойна+йтын+сыздар	Жуан (Твердый)
	кел+етін+сіздер	сөйле+йтін+сіздер	Жіңішке (Мягкий)
III. Олар	бар+атын	ойна+йтын	Жуан (Твердый)
	кел+етін	сөйле+йтін	Жіңішке (Мягкий)

Бұйрық рай (Повелительное наклонение)

Бұйрық рай бұйрық, өтініш, кеңес, талапты білдіреді.

Повелительное наклонение выражает волю говорящего, побуждение к действию, направленное на одно лицо.

Жекеше (Единственное число)			
Жак (Лицо)	Соңғы дыбыс (Конечный звук)	Дауыссыз (Согласные)	Дауысты (Гласные)
I. Мен	—	-айын	-йын
	—	-ейін	-йін
II. Сен	—	—	—
III. Сіз	—	-ыңыз	-ңыз
	—	-іңіз	-ңіз
IV. Ол	—	-сын	
	—	-сін	

Жекеше (Единственное число)

Жак (Лицо) / Соңғы дыбыс (Конечный звук)	Дауыссыз (Согласные)	Дауысты (Гласные)	Буын (Слог)
I. Мен	бар+айын	ойна+йын	Жуан (Твердый)
	кел+ейін	биле+йін	Жінішке (Мягкий)
II. Сен	бар	ойна	Жуан (Твердый)
	кел	биле	Жінішке (Мягкий)
II. Сіз	бар+ыңыз	ойна+ңыз	Жуан (Твердый)
	кел+іңіз	биле+ңіз	Жінішке (Мягкий)
III. Ол	бар+сын	ойна+сын	Жуан (Твердый)
	кел+сін	сөйле+сін	Жінішке (Мягкий)

Копше (Множественное число)

Жак (Лицо) / Соңғы дыбыс (Конечный звук)	Дауыссыз (Согласные)	Дауысты (Гласные)	Буын (Слог)
I. Біз	-айық	-йық	Жуан (Твердый)
	-ейік	-йік	Жінішке (Мягкий)
II. Сендер	-ындар	-ндар	Жуан (Твердый)
	-індер	-ңдер	Жінішке (Мягкий)
II. Сіздер	-ыңыздар	-ңыздар	Жуан (Твердый)
	-іңіздер	-ңіздер	Жінішке (Мягкий)
III. Олар	-сын		Жуан (Твердый)
	-сін		Жінішке (Мягкий)

Көпше (Множественное число)				
Жак (Лицо)	Соңғы дыбыс (Конечный звук)	Дауыссыз (Согласные)	Дауысты (Гласные)	Буын (Слог)
I. Біз		бар+айық	ойна+йық	Жуан (Твердый)
		кел+ейік	биле+йік	Жіңішке (Мягкий)
II. Сендер		бар+ыңдар	ойна+ңдар	Жуан (Твердый)
		кел+іңдер	биле+ңдер	Жіңішке (Мягкий)
II. Сіздер		бар+ыңыздар	ойна+ңыздар	Жуан (Твердый)
		кел+іңіздер	биле+ңіздер	Жіңішке (Мягкий)
III. Олар		бар+сын	ойна+сын	Жуан (Твердый)
		кел+сін	биле+сін	Жіңішке (Мягкий)

Қалау рай (Желательное наклонение)

Қалау рай сөйлеушінің ықылас-тілегін білдіреді.
Желательное наклонение выражает желание, намерение говорящего.

Жекеше (Единственное число)					Комекші етістік (Вспомогательный глагол)
Сонғы дыбыс (Конечный звук) Жақ (Лицо)	Дауысты, үнді, уяң (Гласные, сонорные, звонкие)	Қатаң (Глухие)	Жіктік жақтауы (Личные окончания)	Буын (Слог)	
I. Менің	-ғы	-қы	+м	Жуан (Твердый)	
	-гі	-кі	+м	Жінішке (Мягкий)	
	-ғы	-қы	+ң	Жуан (Твердый)	
II. Сенің	-гі	-кі	+ң	Жінішке (Мягкий)	
	-ғы	-қы	+ңыз	Жуан (Твердый)	
	-гі	-кі	+ңыз	Жінішке (Мягкий)	
III. Оның	-ғы	-қы	+сы	Жуан (Твердый)	
	-гі	-кі	+сі	Жінішке (Мягкий)	

Жекеше (Единственное число)			
Соңгы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауысты, уян, үнді (Гласные, звонкие, сонорные)	Қатаң (Глухие)	Комекші етістік (Вспомогательный глагол)
I. Менің	бар+ғы+м	айт+қы+м	<p style="text-align: center;">кел —</p> <p style="text-align: center;">еді ді ген ер етін іпті</p>
	кел+гі+м	кет+кі+м	
II. Сенің	бар+ғы+ң	айт+қы+ң	
	кел+гі+ң	кет+кі+ң	
III. Сіздің	бар+ғы+ңыз	айт+қы+ңыз	
	кел+гі+ңіз	кет+кі+ңіз	
III. Оның	бар+ғы+сы	айт+қы+сы	
	кел+гі+сі	кет+кі+сі	

Көпше (Множественное число)					
Сонғы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауысты, үнді, уяң (Гласные, сонорные, звонкие)	Катаң (Тлухие)	Жіктік жағауы (Личные окончания)	Буын (Слог)	Комекші етістік (Вспомогательный глагол)
I. Біздің	-ғы	-қы	+мыз	Жуан (Твердый)	
	-гі	-кі	+міз	Жінішке (Мягкий)	
	-ғы	-қы	+ларың	Жуан (Твердый)	
II. Сіздердің	-гі	-кі	+лерің	Жінішке (Мягкий)	
	-ғы	-қы	+ларыңыз	Жуан (Твердый)	
	-гі	-кі	+леріңіз	Жінішке (Мягкий)	
III. Олардың	-ғы	-қы	+лары	Жуан (Твердый)	
	-гі	-кі	+лері	Жінішке (Мягкий)	

Қоше (Множественное число)

<p>Соңғы дыбыс (Конечный Жак (Лицо)</p>	<p>Дауысты, уяң, үнді (Гласные, звонкие, сонорные)</p>	<p>Қатан (Глухие)</p>	<p>Қомақші етістік (Вспомогательный глагол)</p>
<p>I. Біздің</p>	<p>бар+ғы+мыз кел+гі+міз</p>	<p>айт+қы+мыз кет+кі+міз</p>	<p>кел —</p> <p>еді ді ген ер етін іпті</p>
<p>II. Сендердің</p>	<p>бар+ғы+ларың кел+гі+лерің</p>	<p>айт+қы+ларың кет+кі+лерің</p>	
<p>III. Сіздердің</p>	<p>бар+ғы+ларыңыз кел+гі+леріңіз</p>	<p>айт+қы+ларыңыз кет+кі+леріңіз</p>	
<p>III. Олардың</p>	<p>бар+ғы+лары кел+гі+лері</p>	<p>айт+қы+лары кет+кі+лері</p>	

Шартты рай (Условное наклонение)

Шартты рай кимыл-әрекеттің орындалу, орындалмау шартын білдіреді.

Условное наклонение обозначает действие, являющееся условием для совершения другого действия.

Жекеше (Единственное число)				
Соңғы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауысты, дауыссыз (Гласные, согласные)	Жіктік жалғауы (Личные окончания)	Буын (Слог)	Мысалдар Примеры)
I. Мен	-са	+м	Жуан (Твердый)	бар+са+м
	-се	+м	Жіңішке (Мягкий)	кел+се+м
II. Сен	-са	+н	Жуан (Твердый)	бар+са+н
	-се	+н	Жіңішке (Мягкий)	кел+се+н
III. Сіз	-са	+ңыз	Жуан (Твердый)	бар+са+ңыз
	-се	+ңіз	Жіңішке (Мягкий)	кел+се+ңіз
III. Ол	-са		Жуан (Твердый)	бар+са
	-се		Жіңішке (Мягкий)	кел+се

Копше (Множественное число)

Сонгы дыбыс (Конечный звук) Жак (Лицо)	Дауысты, дауыссыз (Гласные, согласные)	Жіктік жалғауы (Личные окончания)	Буын (Слог)	Мысалдар (Примеры)
I. Біз	-са	+к	Жуан (Твердый)	бар+са+к
	-се	+к	Жіңішке (Мягкий)	кел+се+к
II. Сендер	-са	+ндар	Жуан (Твердый)	бар+са+ндар
	-се	+ндер	Жіңішке (Мягкий)	кел+се+ндер
II. Сіздер	-са	+ңыздар	Жуан (Твердый)	бар+са+ңыздар
	-се	+ніздер	Жіңішке (Мягкий)	кел+се+ніздер
III. Олар	-са		Жуан (Твердый)	бар+са
	-се		Жіңішке (Мягкий)	кел+се

Үстеу (Наречие)

Іс-әрекет, кимылдың, заттың сынының түрлі белгілерін білдіретін лексика-грамматикалық топ **үстеу** деп аталады.

Наречие – часть речи, обозначающая признак действия или признак качества предмета.

Түрлері (Типы)	Мысалдар (Примеры)	
I. Тұлғасына қарай (По способу образования)	1. Негізгі (Непроизводные)	әрең, азар, әрі, бері, дәл, сәл
	2. Туынды (Производные)	ескіше, күздей, мұнша, жаяулап, тысқары, астыртын
II. Құрамына қарай (По составу)	1. Дара (Простые)	ерте, тым, кеш, ерекше, басқаша, қыстай, кешке
	2. Күрделі (Сложные)	а) биыл, бүгін, бірталай, біраз, ә) бірте-бірте, анда-санда, қысы-жазы б) алдын-ала, құлан таза, күні кешке
III. Мағынасына қарай (По значению)	1. Мезгіл (Времени) қашан? қашаннан? (когда? с каких пор?)	кеше, бүгін, ертең, қазір, кешке, ертемен, ертесіне, таңертең, түнеугүні, бүрсігүні, жаздыгүні, қыстыгүні, биыл, күні-түні
	2. Мекен (Места) қайда? қайдан? (где? куда? откуда?)	әрі, бері, жоғары, төмен, алға, артқа, ішке, іште, ішкері, ілгері, мұнда, сонда
	3. Мөлшер (Количества и меры) қанша? қаншалық? қаншадан? нешелеп? (сколько? до какой степени?)	сонша, онша, оншалық, соншалық, мұндайлық, мұнша, сондайлық, біраз, бірталай, недәуір, неғұрлым, бірен-саран, азды-көпті

	<p>4. Сын-бейне (Образа и способа действия) қалай? қалайша? қайтіп? (как? каким образом? каким способом?)</p>	<p>әрең, әзер, дереу, жедел, шапшаң, тез, жылдам, кенет, құр, түгел, ауызша, өзгеше, осылай, көйлекшең, тікелей, бірге, зорға, аздап</p>
	<p>5. Күшейту (Усилительные) қалай? қайтіп? қандай? (как? каким образом? какой?)</p>	<p>аса, нағыз, ең, өте, тым, тіпті, айрықша, барынша, кілең, небір, өңкей, әбден</p>
	<p>6. Мақсат (Цели) не үшін? неге? не мақсатпен? (зачем? для чего? с какой целью?)</p>	<p>әдейі, жорта, қасақана, көре, біле тұра, әдейілеп</p>
	<p>7. Себеп-салдар (Причины и следствия) неліктен? не себепті? қалай? (почему? отчего? как? по какой причине?)</p>	<p>бекерге, амалсыздан, босқа, текке, лажсыздан, шарасыздан, құр босқа, амалсыздан, өншейін</p>
	<p>8. Топтау (Разделительности) қалай? қаншалап? (как?)</p>	<p>екеулеп, үшеулеп, бір-бірлеп, рет-ретімен, он-ондап, аз-аздан, көп-көптен, бас-басына, жұп-жұбымен</p>

Шылау

Жалғаулық шылаулар (Союзы)

Өзара тең тұрған сөздерді (бірыңғай мүшелерді), сөйлемдерді (салалас сөйлемдер) байланыстырып, солардың арасындағы грамматикалық қатынасты білдіріп тұрған шылаулар **жалғаулықтар** деп аталады.

Союзы служат для соединения однородных членов предложения.

Түрлері (Типы)	Жалғаулықтар (Союзы)
I. САЛАЛАСТЫРҒЫШ (Сочинительные)	
1. Ыңғайластық (Соединительные)	мен (бен, пен, менен), да (де, та, те), және, әрі, әм
2. Талғаулықты (Разделительные)	әлде, біресе, я, бірде, болмаса, не, немесе, құй, мейлі
II. САБАҚТАСТЫРҒЫШ (Подчинительные)	
1. Қарсылықты (Противительные)	яки, бірақ, алайда, әйтсе де, әйткенмен, әйтпесе, әйткенде, дегенмен, онда да, сонда да, сөйтсе де
2. Себепті (Причинные)	себебі, өйткені, неге десең, не үшін десең
3. Салдарлық (Следственные)	сондықтан, сол себепті, сол үшін, соның үшін
4. Шарттық (Условные)	егер, егер де, алда-жалда
5. Айкындағыш (Уточняющие)	яғни, демек
6. Ұстастығыш (Присоединительные)	ал ендеше, ендеше, олай болса, онда

Септеулік шылаулар (Послелоги)

Атаушы сөздер арасындағы мезгілдік, мекендік, мақсаттық, себептік қатынастарды білдіріп, байланыстырушылық қызметте жұмсалатын көмекші сөздер **септеулік шылаулар** деп аталады.

Септеуліктер белгілі бір септік жалғаудағы сөзбен тіркесіп, оның грамматикалық мағынасын нақтылап, толықтыра түседі.

Послелоги выражают отношения между предметами и управляют каким-либо падежом именных частей речи.

Менгерілетін септіктер (Падежи)	Септеуліктер (Послелоги)
1. Атау (Именительный)	арқылы, туралы, жайында, жайлы, жөнінде, сияқты, секілді, бойы, бойда, бойынша, үшін, бойымен, сайын, ғұрлы, шамалы, шақты, қаралы
2. Барыс (Дательно-направительный)	дейін, шейін, төмен, қарай, қарап, қарсы, салым, тарта, жуық, таяу
3. Шығыс (Исходный)	бері, кейін, соң, бұрын, бетер, гөрі, әрі, бөлек, өзге
4. Көмектес (Творительный)	қатар, бірге, қабат, қоса

Демеулік шылаулар (Частицы)

Өздері тіркесетін сөздерге қосымша реңк үстейтін, мағыналарын күшейте түсетін көмекші сөздер **демеулік шылаулар** деп аталады.

Частицы вносят дополнительные смысловые, эмоциональные, модальные оттенки в значения отдельных слов и предложений.

Түрлері (Типы)	Демеуліктер (Частицы)
1. Сұраулық (Вопросительные)	ма (ме, ба, бе, па, пе), ше тау ма? барасың ба? жоқ па? сен ше?
2. Күшейткіш (Усилительные)	-ақ, -ау, -ай, да (де, та, те), шы (ші) сен- ақ , солай- ау
3. Нақтылық (Достоверности)	қой (ғой), ды (ді, ты, ті) қойған- ды , екен ғой
4. Шектік (Ограничения)	қана (ғана), -ақ, тек жақсы- ақ , сонда ғана , тек қана
5. Болымсыздық (Отрицания)	түгіл, тұрсын, тұрмақ ол түгіл , былай тұрсын
6. Қоңіл-күй (Эмоциональные)	-мыс (-міс), екеш болыпты- мыс , айтты- мыс

Еліктеу сөздер (Подражательные слова)

Түрлі дыбыстарға еліктеуді немесе құбылыстар мен қимыл-қозғалыстарды бейнелеуді білдіретін сөздер **еліктеу сөздер** деп аталады.

Еліктеу сөздер мағыналық жағынан еліктеуіш сөздер және бейнелеуіш сөздер болып екіге бөлінеді. Жанды, жансыз заттар шығарған түрлі дыбыстарды беру үшін қолданылатын сөздер дыбыстық **еліктеуіш сөздер** деп аталады: *тарс-тұрс, ырр, саңқ, қарқ, сарт-сұрт, салдыр-күлдір, қарш-құри.*

Заттардың, құбылыстар мен қимыл-қозғалыстардың түрлі сын-сипаты, әрекеттері көру қабілеті арқылы қабылданып айтылатын сөздер **бейнелеуіш сөздер** деп аталады: *жалт, қалт, селк, зып, бұлк, маң-маң, қалт-құлт, желп-желп.*

Подражательные слова являются подражанием различным звукам, световым явлениям, дают образное представление о движении предмета или его состоянии.

Түрлері (Типы)	Мысалдар (Примеры)	
I. Мағынасына қарай (По значению)	1. Еліктеуіш (Звукоподражательные)	тарс, ар, қарқ, сарт, саңқ, салдыр-күлдір
	2. Бейнелеуіш (Образоподражательные)	зып, бұлк, қалт, селк, желп
II. Тұлғасына қарай (По способу образования)	1. Негізгі (Непроизводные)	дұрс, ар, лып, морт, солқ
	2. Туынды (Производные)	томп-аң, елп-ен, қорб-аң, бұр-алаң, соз-алаң
III. Құрамына қарай (По составу)	1. Дара (Простые)	шалп, сарт, сырт, көлбең, сопаң, қайқан
	2. Күрделі (Сложные)	а) маң-маң, гүр-гүр, дір-дір ө) арс-үрс, былқ-сылқ, жарқ-жүрқ

Одағай (Междометие)

Сөйлеушінің шындыққа, болмысқа қатысын көңіл-күй, сезім арқылы білдіретін сөздер **одағай** деп аталады.

Одағайдың атап көрсету қызметі жоқ. Оған арнайы грамматикалық категория тән емес. Көмекші сөздердегі грамматикалық мағына үстеу қызметі де одағайда кездеспейді.

Междометиями называются слова, служащие для передачи различного рода чувств, эмоций, переживаний, а также слова, выражающие общепринятые условности бытовых отношений.

Түрлері (Типы)	Мысалдар (Примеры)	
I. Мағынасына қарай (По значению)	1. Коңіл-күй (Эмоциональные)	па, пәлі, қап, паһ-паһ, оһо, оһ, пай-пай, ту, әттең, әттеген-ай, тәйірі, түге, и-и, мәссаған, ойпыр-ай, беу, пішту
	2. Ишарат (Побудительные)	Тәйт! Соп-соп! Көне! Жә! Теке! Әрі! Әлди-әлди! Моһ-моһ! Көс-көс! Әукім-әукім! Шөре-шөре!
	3. Тұрмыс-салт (Бытовые)	Ассалаумалейкум! Уағаликумуссәлам! Хош! Қайыр! Рахмет! Қүп! Ләббай! Жәрәкімалла!
II. Тұлғасына қарай (По способу образования)	1. Негізгі (Непроизводные)	оһ, ой, әй, өй, е, ө
	2. Туынды (Производные)	бәрекелді, тәңір-ай, япырмай, ассалаумалейкум, мәссаған, әттеген-ай

Дүние жүзіндегі қазақ халқының саны
(Численность казахов в мире)

Елдер (Страны)	Саны (Численность)
1. Қазақстан (Казахстан)	7 985 000
2. Өзбекстан (Узбекистан)	1 500 000
3. Ресей (Россия)	800 000
4. Түрікменстан (Туркменистан)	90 000
5. Қырғызстан (Киргизия)	40 000
6. Украина	15 000
7. Тәжікстан (Таджикистан)	12 000
8. Беларусь	5 000
9. Грузия	1 000
10. Молдова	3 000
11. Әзірбайжан (Азербайджан)	3 000
12. Армения	1 000
13. Қытай (Китай)	1 500 000
14. Монғолия (Монголия)	157 000
15. Ауғанстан (Афганистан)	30 000
16. Түркия (Турция)	15 000
17. Иран	10 000
18. АҚШ (США)	1 000
19. ФРГ (ГФР)	5 000
20. Канада	7 000
21. Франция	2 000
22. Пакистан	3 000
23. Англия	500
24. Литва	2 000
25. Эстония	1 000
26. Швеция	1 000
27. Австралия	600
28. Араб елдері	1 000
29. Латвия	1 500
30. Австрия	900
31. Аргентина	400
32. Үндістан (Индия)	300
33. Израиль	100
БАРЛЫҒЫ (ВСЕГО)	12 187 400

* Халық санағы және демограф М. Тәгімовтің мәліметтері бойынша
(По данным переписи населения и демографа М. Татимова).

СӨЗ ДІК – С Л О В А Р Ь

А

- ағырақ** – белее
адам – человек
адам бол – будь человеком
аздап – помаленьку, понемногу
айрықша – значительный, особенный, особо
айтқыздырды – заставил сказать
айтыс – состязание в песнях
ақ – белый
ақшалы – денежный
ақ шашты – седой, беловолосый
ақылсыз – глупый, бестолковый
ал – бери
алға – вперед
алдап-сулау – забавлять, занимать, утешить
алдын-ала – заблаговременно, заранее, предварительно
алтау – шесть
алып бар – отнеси
алып қайт – принеси
амалсыз – безвыходный, вынужденный
анау – та, те, то, тот
анда-санда – изредко, иногда, от случая к случаю, редко
апар – отнеси
арманды – мечтательный, неудовлетворенный мечтой, с мечтой
арман ет – мечтай
артқа – назад
арып-ашып – исхудавший, изнемогающий, подавленный
аса – очень (*превосход. степень*)
ат жақты – широкоскулый, продолговатое лицо
ата-ана – родители
атақты – известный, знаменитый
ауыз жаласу – быть друг с другом в близких отношениях (*отриц. знач.*)
ауызша – устно
ауыл – деревня, село
ауыл шаруашылығы – сельское хозяйство
ауыспалы – переменный, переходящий, переходное
ашушан – возбудимый, вспыльчивый, нервный, раздражимый, злюка
ашық – открытый
аяқ киім – обувь

Ә

- әдеби** – литературный
әдейі – специально, нарочно
әдейлеп – специально
әдемі – красивый
әбден – вполне, окончательно, совсем, совершенно

әзер — еле-еле, с трудом, едва-едва, кос-как
әзілқой — шутник
әкел — принеси
әкелдір — заставь принести
әкелінді — был принесен
әкелісті — помог принести, привезти, поднести
әлдеқайдан — неизвестно откуда, откуда-то издалека
әлдеқашан — давно
әлдене — нечто, что-то
әпер — подай, купи, достань
әрбір — каждый
әрең — едва, еле-еле
әркім — любой
әрнеше — несколько
әрі — туда, дальше
әскери — военный
әскери-саяси — военно-политический

Б

бала — ребенок
балалар бақшасы — детский сад
балалық — детство, ребячество
барған жоқ — не ходил
барлық — все
барма — не ходи
барынша — сколько есть
барып кел — сходи
басқаша — по-другому
басыңқы — главный, господствующий
бәйтерек — тополь
бәрі — все
бекерге — зря
белбеу — пояс
бер — дай
бері — ближе, ближний, поближе
бес жүз — пятьсот
бесеу — пять
бестен — по пять
биыл — в этом году
бозан — бледноватый, блеклый
босқа — зря
бос қою — отпустить, освободить
бөспе — хвостун
бұралқы — чужой, безродный, бесхозный
бүгін — сегодня
бүйт — сделай так, поступи так
бүктеулі — сложенный
бүкіл — все
бүрмелі — соборенный, в складку, в сборку
бүрсігүні — послезавтра
біле тұра — зная
білгір — знающий, умудренный
білім — знания

білімдар – образованный
білімпаз – ученый, знаток
білімсіз – невежда, необразованный
бірге – вместе
бірнеше – несколько, неоднократно, ряд
бірінші – первый

Г

гүлдену – цвести

Д

дала – степь, поле
даурыкпа – крикливый
дәнеме – ничто
дереу – немедленно, быстро, срочно

Е

екеу – двое
екі – два
екіден – по два
екі-екіден – по два
ел – население, народ
ел-жұрт – народ
елу – пятьдесят
елудей – около пятидесяти
елу мын – пятьдесят тысяч
ен – самый, весьма
ерте – рано
ерекше – особенный, исключительный, преимущественный
ертен – завтра
ерттеулі – оседланный
еріншек – лентяй
ешқайда – никуда
ешқайсы – никакой
ештеме – ничего
ешкім – никто

Ж

жабык – закрытый
жағымпаз – подхалим, льстец
жаз – пиши
жаздығүні – летом
жаздырды – заставил написать
жазғы – летний
жақсы – хороший
жақсырақ – лучше
жалақор – клеветник, клеветник
жалаулық – флагшток
жарамды – пригодный, годный, приемлемый, оперативный
жасанды – искусственный, поддельный, фальшивый
жаттанды – заученный, трафаретный
жауын-шашын – осадки

жәрдем ет – помощи
жедел – быстро, срочно, неотложный
женіл – легкий
жемқор – прожорливый, жадный
жер – земля
жергілікті – местный, коренной, региональный
жетеу – семь
жеткілікті – вдоволь, обильно, достаточный, удовлетворительный
жетпістей – около семидесяти
жинақы – аккуратный, собранный
жинаулы – собранный
жоғары – выше, ввысь, повышенный
жорта – специально, предположительно
жуғызды – заставил помыть
жуылды – быть умытым
жуынды – умылся
жүгірт – заставь бегать
жүздеген – около сотни
жүзден жартысы – полсотни
жүзінші – сотый
жүрек жалғау – перекусить
жылдам – быстро
жылдық – годовой
жылқы – лошадь
жібек баулы – шелковая веревка
жігері күм болу – разочароваться
жігіт – парень

З

зорға – еле-еле, едва

К

кәсіпқой – профессионал
кейбіреу – некоторый
кел – приди
келген емес – не приходил
келіп кет – приди
келтір – приди, ввези
кенет – внезапно, вдруг, неожиданно, резко
кен – широкий
кескіз – заставь резать
кешке – вечером
кешік – опоздай
киілген – был ношеным
киінді – оделся
кіші – младший
көгірек – синес
койлекшен – раздетый
козі ашық – глаза открыты
көк – синий, голубой, серый
көңіл көтерерлік – увеселяющий, развлекающий
көпшіл – любящий общество
көр – смотри

көрші – сосед
көтерінкі – приподнятый
күзгі – осенний
күн көру – существование
күнбағыс – подсолнух
күлдіргі – смешной, комический
кілең – одни
кім – кто
кіріп шык – зайди

Қ

кабаған – злой (о собаке)
кабыл ал – согласись, прими
казіргі – нынешний
қал – останься
қала – город
қалай – какой, какие, какое
қалалық – городской
қанша – сколько
қара – черный
қара торы – брюнет
қартаң – староватый, пожилой, постаревший
қарыздар – должник, долги
қасақана – нарочно, злостно, умышленно
қашаған – имеющий привычку убежать (о животном)
қойшы – чабан, пастух овец
қоғамдық – общественный
қоғамдық-саяси – общественно-политический
колы ашық – щедрый
қонымды – подходящий, соответствующий
қызба – горячий, темпераментный
қызмет қыл – служи
қызметтес – сослуживец
қызыл-ала – пестрый
қырық – сорок
қырықаяқ – сороконожка
қысқа бойлы – маленький ростом
қысқы – зимний
қыстыгүні – зимой
құлан таза – поправиться, оправиться окончательно, полностью
күр – зря
қурама – объединенный

Л

лажсыздан – волей-неволей, вынужденно, скрепя сердцем

М

майысқак – гибкий
мактаншак – хвастун
маньрауык – часто, беспрестанно блеющий
мәдени – культурный
мен – я

мол — широкий, просторный
мынау — это
мындаған — тысяча, тысячный, тысячи
мың жарым — полторы тысячи
мыннан — по тысяче
мыңыншы — тысячный
мұнда — здесь

Н

нағыз — истинный, настоящий
нәзік — тонкий, слабый, нежный
не — что
небір — всякий, разный

О

ой-қыр — неровность
ойланып-толғану — размышлять
ойласты — советоваться, размышлять вместе
ойлы-қырлы — неровный
ойна — играй
оқы — читай
ол — он
олар — они
он бес — пятнадцать
ондаған — десятки
оннан — по десять
оннан екі — две десятых
оныншы — десятый
опык жеу — горько сожалеть
орынбасар — заместитель
осылай — так, таким образом
от — огонь
отыздай — около тридцати

Ө

өз — сам
өзгеше — особенный, особый, характерный
өздеріңіз — вы сами
өзің — ты сам
өзіңіз — вы сами
өзім — я сам
өнерпаз — образованный, искусный
өңкей — сплошь, исключительно
өте — очень
өткір — острый

П

пайдалы — полезный
пайдасыз — бесполезный
пікірлес — единомышленник

С

салынды — был построенным, возведенным, увлекся, расположился
саргыш — желтоватый, бежевый
сары май — масло сливочное
сәнқой — стилиага, щеголь, модница
сезгіш — внимательный, чувствительный
сен — ты
сендер — вы
сенгіш — доверчивый
сенімді — верный
серіппелі — пружинный
сирек — редкий, редко
сонау — тот
сөйле — говори
сөйлесті — разговаривал
сөзшен — оратор, красноречивый, болтливый, разговорчивый
су — вода
суык — холодный
сүйт — делай так
сүзеген — бодливый
сынык — разбитый
сіздер — вы

Т

тазарт — чисти
тақтайдай — ровный
тамыр-таныс — знакомые
тандамалы — отборный, избранный
танерген — утром
тапқыр — находчивый
тапқыш — находчивый
тар — узкий
тарак — расческа
таралды — быть причесанным
таранды — причесался
тарихи — исторический
тасты — каменистый
таудай — подобный горе
таулы — гористый
таяк жеу — быть наказанным
тез — быстро
текке — зря
тиімді — выгодный, оптимальный, эффективный
тонғак — мерзляк
тонғыш — мерзляк
төмен — ниже, вниз, меньше, низкий
төрт — четыре
төртеу — четыре
турашыл — справедливый, прямой
туынды — производный, вторичный
тұзда — соли
тұзды — соленый

тұрғылықты – постоянный, коренной
түгел – весь, целиком, сполна
түк – волосы (на теле), ворс, волосок
түнеугүні – не очень давно, тогдашний
тым – слишком, очень, весьма, чрезмерно
тынғылықты – основательный, аккуратный, исполнительный
тыскары – вне, кроме
тікелей – прямой
тілі ұзын – болтливый
тіпті – совсем, весьма, вовсе, решительно, ровно, сроду, совершенно
тістеуік – клещи, щипцы

Ү

үйкышыл – сонливый
ұзын бойлы – высокий (рост)
ұсақ-түйек – мелочь
ұшқыр – острый

Ү

үй – дом
үйдей – большой, огромный
үлгі болу – стать в качестве примера
үлкен – большой
үшеу – три
үштен бір – одна третья

Х

хабар – новости

Ш

шапшаң – быстро, резко
шарасыздық – безвыходность
шаршап-шалдығу – завертеться, устать

Ы

ызақор – обидчивый, раздражительный

І

ілгері – вперед, впереди
ісік – опухоль, отек, шишка
ісіңкі – припухший
ішке – внутрь
ішкері – внутрь
ішкі – внутренний
іште – внутри

МАЗМУНЫ (СОДЕРЖАНИЕ)

Кіріспе (Введение)	3
Дауысты дыбыстар (Гласные звуки)	9
Дауыссыз дыбыстар (Согласные звуки)	9
Буын үндестігі (Сингармонизм или гармония гласных)	11
Ерін үндестігі (Губная гармония)	12
Дыбыс үндестігі (Ассимиляция или гармония согласных)	13
Жіктік жалғау (Формы спряжения)	21
Көптік жалғау (Аффиксы множественности)	24
Тәуелдік жалғау (Притяжательные аффиксы)	25
Септік категориясы (Категория склонения)	27
Зат есім (Имя существительное)	33
Сын есім (Имя прилагательное)	34
Сан есім (Имя числительное)	38
Есімдік (Местоимение)	41
Етістік (Глагол)	46
Етіс (Залог)	48
Есімше (Причастие)	49
Көсемше (Деепричастие)	50
Үстеу (Наречие)	92
Жалғаулық шылаулар (Союзы)	94
Септеулік шылаулар (Послелоги)	95
Демеулік шылаулар (Частицы)	96
Еліктеу сөздер (Подражательные слова)	97
Олағай (Междометие)	98
Дүние жүзіндегі қазақ халқының саны (Численность казахов в мире).	99
Сөздік (Словарь)	100

Оқулық басылымы

ЖАНСЕЙІТ ҚАНСЕЙІТҮЛЫ ТҮЙМЕБАЕВ

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Грамматикалық анықтағыш

Теруге 01.09.04 берілді. Басуға 30.09.04 қол қойылды. Пішімі 60x84/16.
Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 6,9. Таралымы 20 000. Тапсырыс 85.

«Ғылым» ғылыми баспа орталығы
480100, Алматы қаласы, Пушкин көшесі, 111/113